

Boekbesprekingen

Sociaal Cultureel Planbureau, Sociaal en Cultureel Rapport 1982, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1982, 432 p.

Minister van Doorn opende in 1974 het eerste Sociaal en Cultureel Rapport met de verzuchting dat het beleid op het terrein van het maatschappelijk en cultureel welzijn op zo talrijke en ingewikkelde praktische problemen stuit, dat 'helaas het zicht op de mensen en hun leef-situatie nogal eens verloren gaat.' Om alle betrokkenen bij het beleid 'dwars door hun talrijke beslommingen heen' te herinneren aan 'het lot van de mensen voor wie alle beleidsinspanningen bedoeld zijn' is het Sociaal Cultureel Planbureau opgedragen periodiek een Sociaal en Cultureel Rapport te vervaardigen, dat 'de stand van zaken op maatschappelijk en cultureel gebied en de bewegingen, die daarin gaande zijn, beschrijft'.

Vijf rapporten verder, iedere twee jaar één, is het duidelijk dat dit zeker diachroon gezien goed gelukt is. De SCR's vatten het meetbare en zichtbare welzijn en onwelzijn op een indrukwekkende en overzichtelijke manier samen. Internationaal is er geen qua niveau, openheid en omvattendheid vergelijkbare beschrijving van een nationale samenleving te vinden en de geschiedschrijvers van de toekomst zullen in de SCR's de sleutels vinden voor de analyse van het welzijn en vooral het welzijnsbeleid in de Nederlandse verzorgingsstaat in het laatste kwart van de twintigste eeuw. De tijdgenoot heeft het wat dat

betreft toch minder gemakkelijk. De beschrijving van de stand van zaken is verhelderend en informatief, maar het zegt toch allemaal niet zoveel over 'het lot van de mensen', noch over de zin en de mogelijke richting van de 'beleidsinspanning'. De historicus van straks wil weten hoe het gisteren geweest is, de tijdgenoot van nu wil weten wat hij morgen moet doen en daarover geeft het belangrijkste rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau hem weinig uitsluitsel.

Het Sociaal Cultureel Planbureau is natuurlijk ook helemaal geen planbureau, maar een sociaal-wetenschappelijk onderzoeksinstituut met één grote tekortkoming: het zit veel te dicht bij de nationale overheid en de landelijke politiek. Dat is geen verwijt, maar wel een hinderlijk feit dat veel van de wetenschappelijke en analytische kwaliteit van het SCP omfloerst houdt. In de rapporten zijn veel kritische beschouwingen te vinden over aspecten van het overheidsbeleid en er worden ook voorstellen voor verbetering van het beleid of de beleidsaanpak gedaan, maar juist hierop wordt niet erg het accent gelegd. De lezer moet soms goed zoeken in het SCR 1982, vooral in hoofdstuk 13 (Economische teruggang en bezuinigingen) en in de bijlagen en ook wel enigszins tussen de regels door kunnen lezen. Standpunten, opvattingen en adviezen worden vaak erg voorzichtig en van allerlei modaliteiten voorzien weergegeven: het zou kunnen, dat . . ., het lijkt dat . . ., rekening moet worden gehouden met . . ., enz.

De Sociaal en Cultureel Rapporten kennen inmiddels een vrij vaste opbouw. Korte samenvattende beschouwingen worden gevolgd door vaste hoofdstukken gewijd aan de afzonderlijke terreinen van sociaal en cultureel welzijn (gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening, arbeid, sociale zekerheid, wonen, educatie, vrije tijd, justitie en strafrechtspiegeling – men herkent de departementale indeling hierin terug). Daarna worden enkele 'problemen van intersectorale aard' behandeld, in 1982 met name de economische achteruitgang, de grote stadssamenleving, de collectieve besluitvormingsprocessen en de mate van culturele verandering. Basis voor de beschouwingen zijn vooral de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek, inclusief de resultaten van de leefsituatiesurveys, en de recente Nederlandse literatuur op de betreffende welzijnsgebieden.

Wie zich snel op een van die gebieden wil oriënteren, vindt in het SCR een uitstekende gids. Wie zelf op een van die gebieden aan de slag wil, zal al snel merken dat hij naar de bronnen terugmoet. Met name zal hij het Statistisch Zakboek van het CBS en de rapporten van de CBS-leefsituatiesurveys nodig hebben, omdat het SCR niet veel echte basisgegevens bevat. Ik vind dat een gemis, zoals ik het ook een gemis vind dat het SCR de levensgebieden die buiten de sfeer van de directe welzijnspolitiek vallen (gezins- en relatievorming, godsdienst) vrijwel geheel ongenoemd laat. Een beetje verbaasd heb ik me over het hoofdstuk over de culturele veranderingen in Nederland: 44 bladzijden tabellen en nauwelijks 6 bladzijden tekst, waarin geen enkele poging wordt gedaan beleidsrelevante conclusies te trekken of ook maar tot een synthese van het overvloedige materiaal te komen. In het Sociaal en Cultureel Rapport 1980 was dat overigens al net zo. Kennelijk moeten de cijfers hier maar voor zich spreken.

Dat is echter zelden het geval en nadere bestudering van het hoofdstuk over de culturele veranderingen levert niet alleen veel interessant feitmateriaal op, maar maakt ook de beperkingen van het traditionele surveyonderzoek goed zichtbaar. Vraagt men of de

inkomensverschillen in Nederland groot zijn, dan wordt dat door 72% beaamd, maar slechts 34% vindt dat de inkomensverschillen veel kleiner moeten worden. In 1981 vindt 60% het eigen inkomen in relatie tot de hele inkomensverdeling goed tot zeer goed: slechts 10% vindt het slecht tot zeer slecht, maar wel vindt 25% het te laag in relatie tot de eigen opleiding en ervaring. Bijna niemand vindt dat hij te veel verdient. De manier waarop de vraag geformuleerd wordt en de sociale wenselijkheid van de verschillende antwoordmogelijkheden bepalen hier – en op veel andere plaatsen – de reactie van de respondent in hoge mate.

Een tweede vertekeningfactor wordt gevormd door de sociale ontwikkeling zelf. In 1981 is in vergelijking met 1970 de behoefte aan meer inspraak en meer democratisering over de hele linie duidelijk minder geworden. Dat mag niet zonder meer als een stagnatie van progressiviteit of een opkomend conservatisme geduid worden. Juist op deze gebieden is er in de afgelopen jaren veel veranderd en uit de antwoorden blijkt dat de meerderheid met die veranderingen tevreden is. De vraag naar de verwachting werkloos te worden, geeft aanleiding tot een ander soort historische vertekening. In 1975 dacht 10% in de komende jaren werkloos te zullen worden, in 1981 is dat bijna 14%. De stijging lijkt absoluut niet zo erg groot, maar men moet dan wel rekening houden met het feit dat tussen 1975 en 1981 het aantal werklozen en niet meer werkenden met in totaal zowat een miljoen is toegenomen. In 1981 was het aantal respondenten dat nog kon verwachten werkloos te worden aanzienlijk lager dan in 1975.

Een derde vertekeningfactor wordt gevormd door indrukmakende maatschappelijke of politieke gebeurtenissen. Weliswaar blijkt uit de gegevens van het SCR dat de belangstelling voor politiek de laatste 15 jaar steeds is toegenomen, maar de sprong tussen 1980 en 1981 is wel erg groot. Het feit dat 1981 een verkiezingsjaar was en 1980 niet, speelt daarin zeker een belangrijke rol. 1981 was bovendien het jaar van de vredesmarsen en de antikernenergie-betogingen. Een vierde ver-

tekeningsfactor tenslotte wordt gevormd door de samenstelling van de uiteindelijke groep van respondenten. Zo is de opvatting over vrijheden als demonstreren, staken, dienstweigeren of zeggen en schrijven wat je wilt in 1980 duidelijk liberaler dan in 1979 en 1981. Dat lijkt toch niet erg waarschijnlijk.

Over een langer tijdsperspectief gezien (in veel gevallen zijn er vergelijkingen gemaakt vanaf 1966) is er op een aantal levensgebieden sprake van een zich steeds verder voortzettende liberalisering, bijvoorbeeld in de tolerantie tegenover homoseksualiteit, in de gelijkheid van de verhoudingen binnen het gezin en tussen de seksen, in de opvattingen over de burgerlijke vrijheden. Maatschappelijk gezien is men wat terughoudender en bezorgder geworden.

De overgrote meerderheid van de bevolking denkt nu dat de misdaad in Nederland sterk toeneemt en dat wordt ook bevestigd door de criminaliteitsstatistiek in het SCR. Het optimisme over de sturende rol van de staat is wat afgenomen, maar het blijft verrassend om te zien dat sinds 1958 de meerderheid denkt dat de toekomst niet beter of juist slechter zal zijn dan de huidige tijd. Sinds 1958 is die meerderheid alleen geleidelijk steeds groter geworden: van 72% tot 93% van de bevolking. En toch, voorzover 1980 de toekomst van 1958 genoemd mag worden, valt het niet te ontkennen dat de meerderheid minstens tot dat jaar ongelijk heeft gehad. Het is de Nederlander de afgelopen 25 jaar alleen maar beter gegaan – het Sociaal en Cultureel Rapport laat dat op bijna alle gebieden van het leven zien –, de kentering wordt pas nu ook materieel voelbaar.

Het Sociaal en Cultureel Rapport is een institutie geworden, maar ik vraag me wel af of het rapport in de toekomst de vorm en opzet zal kunnen houden die het nu heeft. Planbureau en rapport zijn de geesteskinden van wijlen A.J.M. van Tienen, een bevlogen man, maar ook een welzijnstechnocraat van het zuiverste water. Van Tienen geloofde in de maakbaarheid en de meetbaarheid van individueel en collectief welzijn als een toestand van verzekerd en verzorgd welbehagen. Het So-

ciaal en Cultureel Rapport zou de barometer van de welzijnspolitiek moeten zijn: via het SCR zouden welzijnstekorten opgespoord en de effecten van het voorzieningenbeleid zichtbaar gemaakt kunnen worden. Planbureau en rapport waren bedoeld als instrumenten van een positieve welzijnspolitiek op nationaal niveau. Men kan erover twisten of deze politiek inhoudelijk mislukt is – ik vind van wel –, maar duidelijk is in ieder geval dat de recessie een positieve welzijnspolitiek verder onmogelijk maakt.

Het is de vraag in hoeverre de komende jaren welzijnspolitiek meer zal kunnen zijn dan het volgen van een economisch dictaat van vermindering van verzorging en inkrimping van voorzieningen. Het is vervolgens de vraag in hoeverre het Sociaal en Cultureel Planbureau meer mag of kan doen dan het documenteren van deze ontwikkelingen.

Paul Schnabel

Johan K. De Vree, Foundations of social and political processes, The dynamics of human behaviour, politics, and society, Volume 1: Theory, Prime Press, Bilthoven, 1982, 446 p.

Ondanks de niet geringe omvang van onderhavig boek, kan een lezer van De Vree, politoloog en hoogleraar in de Internationale Betrekkingen te Utrecht, nog een deel 2 ('Formalization and measurement') verwachten. De door hem in dit boek op informele wijze gepresenteerde theorie moet, na formalisering en operationalisering, worden toegepast in een onderzoek naar de ontwikkeling van de betrekkingen tussen de Europese staten sinds 1815. Het wordt niet duidelijk of het verslag van dit inmiddels gestarte onderzoek als deel 3 zal verschijnen.

De Vree zegt in dit boek de centrale elementen te beschrijven van een algemene theorie van menselijk gedrag en sociaal leven. Ze zou de middelen verschaffen voor een begrip van menselijk gedrag en interactie in al hun vormen, op alle niveaus van samenleven en in alle omstandigheden. De Vree vindt een dergelij-

ke doelstelling niet onbescheiden omdat men, gezien de samenhang van bijna alles met bijna al het overige, nauwelijks een andere keuze kan maken. Meer dan tien jaar geleden ging hij zich bezighouden met vraagstukken betreffende het proces van internationale organisatie en integratie. Voor een adequate oplossing moest hij dit probleem echter generaliseren naar dat van de evolutie van het sociale leven als zodanig. Ook moest het menselijk handelen zelf in de beschouwing worden betrokken. Daarna bleek formalisering noodzakelijk te zijn. Een lezer kan het men dit alles eens zijn en zich toch afvragen of één persoon de taak van een hele wetenschap op zich moet nemen.

De theorie van het boek komt neer op een merkwaardige mengeling van individualisme en systeemtheorie. Na een schets van een waarde-verwachtingstheorie van het handelen van individuen, komen hoofdstukken over complexere sociale verschijnselen als interactie, systeemcapaciteit, procesregulatie, cultuur en de evolutie van het samenleven. Al deze hoofdstukken leiden aan hetzelfde gebrek: er worden theorieën ontwikkeld, maar: of er wordt niet gezegd welk probleem er mee opgelost moet worden, of het op te lossen probleem is vaag en algemeen. Wat te denken van de vraag waaruit het normencomplex van een samenleving is ontstaan, wat dit complex effectief maakt en wat haar groei veroorzaakt (p. 274) of het probleem van de aard en de functies van de verschillende componenten van cultuur, hun belang voor elkaar en voor het functioneren van sociale systemen (p. 322)? In overeenstemming hiermee bestaan de ontwikkelde theorieën uit algemeenheden en gemeenplaatsen. Het is niet doenlijk deze hier op te sommen.

Het lijkt geenszins onmogelijk in de leer van de internationale betrekkingen tot concrete vraagstellingen te komen. Een leek zal problemen opperen als de vraag waarom na de tweede wereldoorlog de economische samenwerking in West-Europa meer van de grond kwam dan in Latijns-Amerika, de vraag waarom De Verenigde Naties meer leden heeft dan de Volkenbond of de vraag

waarom momenteel de ILO meer gezag lijkt te hebben dan de UNESCO. Dat dergelijke vragen, om met meer algemene theorieën opgelost te kunnen worden, herformuleerd dienen te worden, ligt voor de hand. Ze hebben echter niet alleen als voordeel, dat ze naar een bepaalde plaats en tijd verwijzen, maar ook dat ze op beperktere variabelen betrekking hebben. Omdat deze concretere vragen niet in onderhavig boek worden gesteld, lijkt het te veel op de dikke pillen van de oude sociologische systeembouwers. Een wat nuchter ingestelde lezer kan alleen maar hopen dat De Vree zich in het onderzoek naar de ontwikkeling van de betrekkingen tussen de Europese staten met heel bepaalde betrekkingen en heel bepaalde ontwikkelingen bezig houdt. Misschien wordt dan niet de band met de door hem ontwikkelde algemene theorie gelegd. Maar wanneer is een theorie algemeen genoeg?

W.C. Ultee

Kruithof, B., Noordam, J., De Rooy, P. (red.), Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleidingen – Bronnen – Onderzoek, SUN, Nijmegen, 1982, 439 p.

Met dit boek hebben de auteurs een bijdrage willen leveren tot een andersoortige geschiedschrijving van het onderwijs dan voorheen het geval was. Zij vragen met name aandacht voor de alledaagse praktijk van opvoeding en onderwijs, hoe dit is ingebed in de sociale structuur van de betreffende tijd. Dit impliceert dan dat men niet kan volstaan met opvattingen van grote pedagogen over het onderwijs. Dit moet vooral gezien worden vanuit de sociale context waarin opvoeding en onderwijs plaatsvindt/plaats gevonden heeft. Terecht wordt door de auteurs gewezen op het belang van de sociale geschiedenis, de economische, sociale en demografische factoren. Deze interdisciplinaire benaderingswijze komt in het boek verder niet expliciet tot uitdrukking.

Het boek bestaat uit drie afzonderlijke delen.

Het eerste gedeelte bevat een aantal inleidingen waarin een algemeen kader als organiserend principe uiteengezet wordt. Het tweede gedeelte gaat over opvattingen en ideeën van een tiental bekende opvoedkundigen, waaronder Comenius, Rousseau, Herbart, Fröbel. Dit gedeelte bevat ook een aantal oorspronkelijke brochures en andere geschriften van o.a. Theo Thijssen, J. Ligthart, memoires van F. Wibaut. In het laatste gedeelte komt een aantal korte onderzoeksverslagen aan de orde.

Het eerste gedeelte begint met een tweetal bijdragen, waarin het theoretisch kader wordt geschetst van waaruit de problematiek wordt benaderd. Dit is de civisatiethorie van N. Elias. Met andere woorden: de geschiedenis van opvoeding en onderwijs wordt hier beschreven vanuit de invalshoek van de door Elias geschetste ontwikkelingslijnen van onze beschaving. Men vooronderstelt hier echter dat er sprake is van een stijgende lijn in de ontwikkelingsgang. Dit is evenwel nog zeer de vraag. Misschien zou het zinvol zijn de diversiteit aan figuraties, de onderlinge verhoudingen daartussen, te plaatsen in het kader van Romeins Wet van de remmende voor-sprong.

Men kan de ontwikkelingsgang in opvoeding en onderwijs wellicht beter begrijpen aan de hand van Elias' begrippen 'Fremdzwang' en 'Selbstzwang'. Dit betreft het internaliseren van wetten, normen en waarden, die als 'Fremdzwang' ervaren worden, tot een 'Selbstzwang'. Dit is het vrijwillig handelen naar de gestelde wetten, normen, etc. Juist m.b.t. opvoeding en onderwijs lijkt dit een plausibele gedachtegang. Echter het nadeel van deze gedachtegang lijkt mij dat hiermee wel duidelijk gemaakt wordt hoe individuen en groepen gesocialiseerd worden, doch dat het nauwelijks iets zegt over de situatie waarin dat niet het geval is. Anders gesteld, de 'boa-constrictor' onder het gras is dat deze gedachtegang uitgaat van disciplineren en aanpassing i.p.v. zelfrealisatie en verzet. Deze laatstgenoemde elementen, die in de moderne onderwijssociologie een centrale plaats

hebben gekregen, kunnen historisch belangwekkende en verrassende gezichtspunten opleveren.

In de betreffende inleidingen wordt de theorie van Elias ook bekritiseerd. Dit gebeurt echter meer vanuit kritiek op interne consistentie, dan vanuit de basis-uitgangspunten.

De inleiding van Rölting over gezinsgeschiedenis en gezinssociologie is het meest complex. Het lijkt me bijzonder moeilijk in het bestek van een inleiding een beeld te geven van de geschiedenis van het gezin en de daaraan ten grondslag liggende ideologie, zonder te vervallen in algemeenheden en on-specifieke aanduidingen. Rölting geeft hier veel informatie over de ontwikkelingen in de economische rol van het gezin, over de toenemende urbanisering en de gevolgen daarvan, zoals scheiding van wonen en werken. Het onduidelijke hierin is dat dit niet systematisch wordt uitgesplitst naar diverse sociale milieus. Ditzelfde geldt voor het thema seksualiteit in het gezin. Hij toont niet aan dat er een ontwikkeling is van 'onbeheerste (dierlijke) seksualiteit' naar beheerste gedragscodes op dit terrein. Misschien zouden termen als open seksueel gedrag, gesloten seksueel gedrag, onbeheerste en beheerste gedragsvormen meer duidelijkheid geven. Welke rol speelt hierbij de gezondheidszorg en de hygiëne? Dezelfde onduidelijkheden komen naar voren in het gedeelte over voortplanting en gezinsplanning. Ook hier ontbreekt de systematiek. Ten aanzien van de koesteringsfunctie van het gezin zou men ook kunnen stellen dat dit niet iets is van de moderne tijd. Misschien is deze functie altijd belangrijk geweest, alleen in andere vormen en andere connotaties.

De tweede bijdrage van Rölting over onderwijs in Nederland geeft daarentegen een boeiend overzicht van de geschiedenis van het onderwijs in Nederland, m.n. de verbetering van de kwaliteit van het onderwijs, het klassekarakter ervan, de schoolstrijd, en tot slot de positie van de onderwijzer.

Boeiend zijn de bijdragen van P. de Rooy over armenzorg, kindbescherming en de jeugdbeweging. Deze aspecten van opvoeding

en onderwijs geven een beeld van de sociale en maatschappelijke omstandigheden waarin kinderen opgroeiden.

In het tweede deel geeft Noordam een inleiding op de 'ideeën van grote pedagogen', die in het volgende aan de orde komen. De bronnen die hier worden weergegeven, vormen een goede aanvulling op het denken over onderwijs destijds. Het weergeven van originele teksten, goed ingeleid, is didactisch een goede zaak. Deze pedagogen hebben naast de ontwikkelingsfasen van het kind, veel aandacht besteed aan het pedagogisch ideaal; opvoeding tot zedelijk gedrag met een duidelijk religieuze, althans humane inslag.

In het gedeelte over bronnen der opvoeding komen navrante beelden naar voren over de materiële omstandigheden waarin kinderen opgroeiden. Juist door dit soort beelden zou men geneigd zijn de civilisatietheorie van Elias positief te waarderen. Echter een nadere analyse van de leefwereld van kinderen in onze tijd zou wel eens een ander, minder positief beeld kunnen opleveren.

Het derde gedeelte gaat over onderzoek. Niet over de wijze waarop, maar over het wat, de thema's van het onderzoek.

Het eerste thema gaat over Cats als volksofvoeder. In dit kader is het bijzonder interessant wat Cats heeft gemaakt tot 'Vader Cats' in de volksmond. Uit deze bijdrage blijkt hoe 'Vader Cats' een representant is geweest van de 'humanistische', of zo men wil religieuze, burgerlijke cultuur van de lage landen. Dit komt tot uiting in de nadruk op huwelijksrouw, omdat men getrouwd is. Leiding in de opvoeding is noodzakelijk, evenwel zonder dwang. Slaag is uit den boze. De opvoeding moet positief zijn, werken op schaamtegevoel en vooral op eerbij. Zoals gezegd zijn deze verslagen dermate kort, dat niet duidelijk wordt hoe en waarom bepaalde zaken aan de orde worden gesteld.

Het volgende verslag van Matse over de dood in het werk van H. van Alphen is een onderzoek dat indirect informatie geeft over de omstandigheden waarin kinderen opgroeiden,

m.n. de plaats van de dood, de beleving van de dood. Hoe is het beeld van de dood in de leefwereld van het opgroeiende kind. Ook aan dit onderzoek kleefde een aantal bezwaren die ook voor het vorige onderzoek gelden. Namelijk de systematiek, wat is het probleem en waarom wordt er gekozen voor een analyse van het werk van Van Alphen. Dit geldt in mindere mate voor de bijdrage van S. Faber over de kindermoord in de 18e eeuw. Dit onderwerp wordt benaderd vanuit strafrechtelijk historisch perspectief. Hierin wordt duidelijk de onderzoekspopulatie aangegeven, de wijze waarop de onderzoeker dit gedaan heeft, nl. archiefonderzoek. Hierin kan men ontdekken in welke sociale omstandigheden mensen tot deze daad konden komen.

Het onderzoek van E. Mulder over arbeid en onderwijs levert bijzonder interessante gezichtspunten op voor de huidige discussie over de kwalificatietheorie. Het probleem van de kwalificatie begint te spelen als men met selectie ten behoeve van de arbeidsmarkt te maken krijgt. Dit was vroeger niet het geval. In een zich ontwikkelende industriële samenleving kon men genoegzaam putten uit bestaande mankracht. Vooral in de periode vlak voor de industriële revolutie kon men putten uit een groot reservoir van armen en behoeftigen. Deze groep te disciplineren en geschikt te maken voor de arbeidsmarkt zou ook een drijvende factor geweest kunnen zijn, en is het wellicht steeds geweest voor de bezittende klasse.

Het zgn. beschavingsoffensief komt aan de orde in de bijdrage van Kruithof over 'de deugdzame natie'. Met name de rol die 't Nut heeft gespeeld in het socialiseren en disciplineren van de armen en behoeftigen in de samenleving. Een kritische analyse hiervan is een goede zaak. Dit artikel geeft hiertoe een beperkte aanzet. Wat wel tot uitdrukking komt, is, de goede bedoelingen ten spijt, de ideologische geladenheid van dergelijke bewegingen om die bevolkingsgroepen, die nauwelijks mogelijkheden hebben om te bestaan, te socialiseren. De angst voor de eigen veiligheid, de angst voor desintegratie van de eigen samenleving ligt vaak ten grondslag aan deze

goede bedoelingen. Dat dit misschien ingebed is in de maatschappelijke structuur zelf is iets wat sinds Marx enigszins begint door te dringen in het bewustzijn van de bezittende klassen.

De bijdrage van M. van Essen over de rol van de vrouw in dit kader geeft een goed beeld van de discriminatie van vrouwen wat betreft opvoeding en onderwijs.

Uit het onderzoek van A. de Regt over opvoeding van arbeidskinderen rond 1900 blijkt dat er weinig verandering is gekomen in de opvoedingsstijl van arbeiders in onze tijd. Is dit dankzij of ondanks het werk van 't Nut. Ondanks de betere materiële positie blijkt de opvoedingsstijl dermate taai te zijn dat ze decennia kan overleven. Of deze conclusie juist is, lijkt me echter zeer de vraag. Dit zou nl. een vergelijkende analyse nodig maken van de opvoedingsstijlen destijds en de opvoedingsstijlen van arbeiders van nu.

Dit onderzoeks gedeelte wordt afgesloten met een historische analyse van de 'Lekeleerkracht van de katholieke school in Limburg en de katholieke jeugdorganisatie'. Het geeft een interessante aanvulling op het wel en wee van het 'rijke Roomse leven'. Het geeft een beeld van de slechte sociale positie van de lekeleerkracht, vooral wanneer het vrouwen betreft. Ten aanzien van de jeugdbeweging zien we de krampachtige pogingen van de katholieke kerk om de jeugdbeweging binnen de grenzen van het kerkelijke te houden.

Het geheel overziend, geeft dit boek een boeiend inzicht in diverse aspecten en in verschillende perioden van de geschiedenis van de opvoeding. Onderwijs komt hierbij minder aan de orde, hetgeen op zichzelf niet zo bezwaarlijk is. Wat de inleidingen betreft, deze leunen m.i. onnodig zwaar op het ideeën kader van N. Elias, met alle problemen van dien. Wanneer we daarentegen naar het onderzoeks gedeelte kijken, moet ik wel constateren dat deze benaderingswijze, gebaseerd op Elias, bijzonder inspirerend blijkt te werken. Daarmee is een impuls gegeven voor een bijzonder soort boeiend onderzoek, niet alleen wat be-

treft methodiek maar vooral wat betreft de themakeuze.

Henk Kleijer

Rolff, H.-G., Klemm, K., Tillmann, K.-J., Jahrbuch der Schulentwicklung. Daten, Beispiele und Perspektiven. Band 2, Beltz Verlag, Weinheim, Basel, 1982, 256 p.

Met dit jaarboek wordt een schat aan actuele informatie gegeven over hoe in Duitsland over onderwijs vernieuwing wordt gedacht, wat de problemen zijn en hoe de school, met name het voortgezet onderwijs, hierop inspeelt. Tevens worden theorieën ontwikkeld over onderwijs en cultuur. Het doel van deze studie is regelmatig informatie verschaffen voor de discussie over onderwijs en opvoeding.

Dit jaarboek steunt in belangrijke mate op een opinie-onderzoek, een representatieve steekproef onder de Duitse bevolking, dat om de paar jaar herhaald wordt. Op deze wijze wil men inzicht krijgen in de veranderingen in de meningsvorming. Centrale vragen hierin zijn: hoe vervult de school haar taken, in welke mate zijn de ouders tevreden daarover en waar liggen de problemen, op welke punten worden vernieuwingen afgewezen en op welke punten toegejuicht, wat verwachten de ouders van de schoolse kwalificaties?

Zo blijkt uit dit onderzoek een toenemende polarisering van de meningen over onderwijs vernieuwing in vergelijking met het vorig onderzoek in 1979. De ouders vinden het zgn. 'Arbitur' voor hun kinderen belangrijker dan in het vorig onderzoek (1979). Verder blijkt uit de gegevens dat de ouders meer aandacht wensen voor discipline binnen de school; in de tweede plaats komt 'de beleefdheid'. De ouders waren ook van mening dat ze te weinig invloed konden uitoefenen binnen de school. Veel ouders vinden dat het nu wel genoeg is met de 'onderwijs vernieuwing'. Opvallend is dat steeds meer ouders vinden dat 'zitten blijven' in stand gehouden moet worden: 51% te-

gen 49% in 1979. Verder is men van mening dat kinderen van gastarbeiders in speciale klassen moeten worden ondergebracht (46%). Het belang van een dergelijk onderzoek is dat leerkrachten, bestuurders, onderzoekers en onderwijsbegeleiders inzicht krijgen in hoe ouders denken over onderwijs, vooral over de vaak door hen of door de overheid gepropageerde onderwijsvernieuwing.

In het eerste hoofdstuk worden hoofdzakelijk rechtstellingen gegeven en vergelijkingen gemaakt met het vorige onderzoek. In de volgende hoofdstukken worden specifieke elementen eruit gehaald en nader geanalyseerd.

In het tweede hoofdstuk analyseren Eigler e.a. de gevolgen van de beperkingen van de uitgaven van het onderwijs ten gevolge van de economische recessie en het afnemend aantal scholieren. Globaal is het resultaat: minder geld, minder scholieren, geen onderwijsverbetering. Een ander punt is dat ten gevolge van de enorme jeugdwerkloosheid de invloed van de arbeidsmarkt op het onderwijs is toegenomen. Men probeert die opleidingen te volgen die nog mogelijkheden bieden op de arbeidsmarkt, tevens wordt de druk op de leerprestatie groter, de selectie wordt verscherpt. De gevolgen die dit heeft voor de gelijkheid van kansen in het onderwijs laten zich gemakkelijk raden.

De studie van Horstkemper e.a. betreft de specifieke Duitse situatie van vier naast elkaar bestaande onderwijssoorten voor voortgezet onderwijs, naast de bestaande drie soorten, de 'Hauptschule', de 'Realschule' en het 'Gymnasium' is de 'Gesamtschule' erbij gekomen. Door het afnemende aantal leerlingen en de vergroting van het aantal schoolsoorten is er volgens de onderzoekers een vrije marktsituatie ontstaan, die ongunstig werkt voor zwakke leerlingen. De leerkracht komt onder druk te staan goede leerlingen af te leveren. Dit impliceert een verscherping van de prestatiedruk, verscherping van de selectie, onderwijsverbetering betekent in veel gevallen terugvallen op oude bestaande onderwijsmethoden en leerinhouden. Voor de 'Gesamtschule' is het moeilijk zich staande te houden. De auteurs besluiten hun onderzoek

met een korte bespreking van de problemen voor de 'Gesamtschule', waarbij ze wijzen op mogelijke strategieën om de positie van de 'Gesamtschule' te versterken. Ze wijzen op de mogelijkheid meer aandacht te schenken aan kinderen die moeilijk kunnen meekomen. Dit heeft zowel pedagogische als didactische consequenties. Men moet nl. meer ruimte krijgen om een eigen aangepast programma op te zetten en meer financiële armslag. Uit de onderzoeksgegevens blijkt dat ook in Duitsland problemen zijn met het invoeren en functioneren van de middenschool. Wanneer in Nederland in de komende jaren een beslissing genomen moet worden of de middenschool naast of in plaats van andere scholen moet komen, lijkt het mij bijzonder nuttig de ervaringen hiermee in Duitsland bij de overwegingen te betrekken.

In het vierde hoofdstuk wordt verslag gedaan van een analyse van vernieuwingen in de zgn. 'Sekundärstufe II'. Ook hier is de analyse gebaseerd op de data van het AFS-onderzoek. Dit betreft een analyse van de attitudes van leerkrachten en leerlingen in Bremen t.o.v. vernieuwingen. Centraal staat de integratie van beroepsgerichte en algemene opleidingen, waarbij horizontale en verticale doorstroming zou kunnen worden bevorderd door afgeronde cursusonderdelen c.q. vakkenpakketten op elkaar af te stemmen.

Uit de analyse van Philipp en Witjes blijkt dat het gymnasium nog steeds functioneert als standsschool. Het aantal kinderen per sociale laag is wel toegenomen. Echter, het percentage kinderen uit arbeidersmilieus is nog steeds laag. Dit heeft te maken met het advies van de onderwijzer, alsmede met de wensen en verlangens van de ouders. Opvallend is wel dat wanneer er een brugklas is, de invloed van het milieu op de schoolkeuze afgezwakt wordt (p. 130). Verder wordt gesteld dat het aantal arbeiderskinderen op het gymnasium sinds 1972 weer afneemt. Het zijn juist de kinderen uit de nieuwe middenklasse die in toenemende mate gebruik maken van het gymnasium (p. 131). Verder is opvallend dat kinderen van arbeiders en lagere middenklassen als ze eenmaal op het gymnasium zitten minder

doubleren. Aan de andere kant zijn het juist de arbeiderskinderen die het snelst afhaken (p. 133). De auteurs concluderen dat het feit dat er relatief weinig arbeiderskinderen op het gymnasium zitten, veroorzaakt wordt door de sociale afstand die er is tussen de leefwereld van deze kinderen en de 'burgerlijke schoolcultuur'. Wanneer deze kinderen succesvol zijn, is het hoofdzakelijk een kwestie van sociale aanpassing.

Het opvoedings- en onderwijsideaal van het gymnasium wordt verder uitgewerkt door K. Klemm in hoofdstuk VI onder de titel 'willekeur als norm'. Hij gaat hier in op de z.i. onjuiste argumentatie van de filologen, die de leerinhoud van het gymnasium sterk verdedigen. Ook Poll (NRC) verdedigt het gymnasium op deze gronden. Hij concludeert nl. uit het feit dat gymnasiumabsolventen het beter doen in het WO dan HBS-absolventen, dat het ontcijferen van Latijn en Grieks deze betere prestaties bevordert. Dronkers wijst er terecht op dat dit zou gelden als deze leerlingen dezelfde kenmerken zouden hebben. In dit Duitse onderzoek blijkt dat de sociale herkomst van de leerlingen nogal verschillend is voor beide scholen. Verder wijst de auteur op de veranderingen in dit opvoedingsideaal van een algemeenvormende opleiding naar een meer voorbereidend wetenschappelijke opleiding.

Aan hoofdstuk VII wil ik meer aandacht besteden, aangezien hierin theoretische notities en perspectieven aan de orde komen, die mij bijzonder belangrijk lijken voor de onderwijsvernieuwing. In dit hoofdstuk over 'Unterricht und Massakultur' plaatst H.G. Rolff het onderwijs in het kader van de cultuursociologie. De centrale stelling van Rolff is dat er in de loop der tijd veranderingen in het onderwijs zijn aangebracht die allerminst als verbeteringen gezien kunnen worden. Hij noemt dit modernisering; dit is aanpassing aan de bestaande (massa-)cultuur. Juist een fundamentele kritiek op de massacultuur laat zien dat het onderwijs eerder verslechterd is dan verbeterd. Kort samengevat, komt zijn stelling hier op neer dat de leefstof geabstraheerd is van de (sociale) werkelijkheid; de wij-

ze waarop geabstraheerd wordt en de abstractie als zodanig zijn kenmerkend voor bepaalde cultuuropvattingen. Rolff omschrijft cultuur als praxis (in navolging van P. Willis), waarin het groepsleven op zinvolle wijze wordt gerealiseerd en geobjectiveerd. Cultuur wordt hierin direct verbonden met praxis als historisch gegroeide arbeids- en levensomstandigheden. Tegenover een diversiteit aan elementaire cultuuropvattingen en -uitingen plaatst Rolff de massacultuur. Massacultuur is een van bovenaf ingevulde, vaak door de industrie geplande cultuuruiting, die in feite de zingeving- en interpretatiekaders van mensen bepaalt. In de massacultuur vindt geen produktieve toeëigening plaats, maar passieve toeëigening. Cultuur is sterk waardedgebonden. Massacultuur daarentegen doet zich voor als waardenneutraal. Ditzelfde proces vindt ook in het onderwijs plaats. Rolff toont dit aan de hand van twee begrippen aan t.w. verwetenschappelijking en vertechnologisering van het onderwijs. Dit houdt in het aanwenden van technologische hulpmiddelen bij het onderwijs. Op zich is dit niet af te keuren, wel als het gebruikt wordt als een verregaande vereenvoudiging en abstrahering van de leerstof ten behoeve van betere controle op wat er geleerd wordt. Wat betreft de verwetenschappelijking stelt Rolff dat men meent dat elke verandering in het onderwijs wetenschappelijk onderbouwd en onderzocht moet worden volgens de onderwijstechnologische maatstaven, en daarmee volgens disciplinaire, en van de werkelijkheid geabstraheerde kennisopvattingen; leerdoelen worden in het proces van didactische methoden en evaluatie eenduidig op strikt wetenschappelijke basis vastgesteld. Daarmee is het technisch-rationele handelen de basis geworden van het onderwijsleerproces. Het tweede aspect is de objectivering en reïficatie. Hiermee wordt het onderwijsleerproces zodanig ingericht dat er strikte controle is over het geleerde. Controle en beheersbaarheid staan centraal. Rolff werkt dit uit naar voorbeelden. Tevens geeft hij ook de tweeslachtigheid hiervan aan. Immers, het biedt ogenschijnlijk ook de mogelijkheid een leerprogramma te bieden dat niet

discriminerend behoeft te werken. Echter, de consequentie hiervan is dat het anti-pedagogisch werkt, onderwijzen en leren is een technisch-rationeel proces geworden. M.a.w. het onderwijzen en leren in een meritocratische consumptiemaatschappij is onderdeel geworden van een gespecialiseerde en geprofessionaliseerde technologische cultuur, een modern rationalisme in het onderwijs, waarin het irrationalisme van kunst, literatuur en muziek als cultuuruitingen nauwelijks meer passen, hooguit als randversiering. In dit theoretische artikel wordt door Rolff niet duidelijk gemaakt hoe precies de relatie ligt tussen onderwijsvernieuwing, modernisering en massacultuur. Hoe de massacultuur precies tot uitdrukking komt in de leerstof en de wijze waarop onderwijs gegeven wordt, blijft enigszins vaag.

Ondanks deze kritiek ben ik van mening dat Rolff een aantal essentiële punten naar voren heeft gebracht, die een fundamentele heroriëntatie op onderwijs en opvoeding in de historische context behoeven. Rolff combineert hier een maatschappijkritische visie, de fenomenologische school, en de cultuuroppvattingen van de Engelse neo-marxisten. Hij tracht hiermee een kader te geven voor een moderne cultuurkritiek, die de doodgelopen rationalistische wetenschapstraditie een nieuwe basis kan geven. Verschillende elementen die in dit hoofdstuk aan de orde zijn gesteld, komen terug in het laatste hoofdstuk van dit boek. Hierin geeft Rolff een historische analyse van de veranderingen in levensomstandigheden van het kind na de oorlog. Centrale vragen zijn: wat zijn de verschijningsvormen van deze veranderingen, hoe grijpen ze in op de persoonlijkheidsontwikkeling van het kind? Een cultuursociologisch onderzoek naar veranderingen in levensomstandigheden van het kind geeft ons inzicht in de wijze waarop externe-technologische ontwikkelingen van invloed zijn op opvoeding en onderwijs. Rolff geeft in deze bijdrage een aantal begrippen, waarmee we zicht kunnen krijgen op het gedrag van kinderen, zoals het beleven van ruimte, de verkeersintensiteit, urbanisering en industrialisering, de toegenomen iso-

latie van speelruimten, de scheiding tussen leefwerelden. Zo is bijv. het communicatieveld veranderd door de telefoon, de televisie, het ingeblikte amusement. Verder is de tijdsbeleving essentieel. De commercialisering van de tijd laat ook de kinderen niet ongemoeid.

Verschillende aspecten die Rolff behandelt zijn wel onderwerp van onderzoek geweest. Hij maakt daarvan gebruik. Echter, deze zijn nog niet in een breed historisch kader geplaatst, zoals Rolff heeft gedaan in deze twee bijdragen. Historisch-sociologisch onderzoek naar onderwijs en opvoeding in het perspectief zoals Rolff hier heeft geschetst, lijkt mij van bijzonder belang voor de richting waarin onderwijsvernieuwing zich zou moeten ontwikkelen.

Resumerend levert dit Jaarboek zoveel belangwekkende informatie, zowel op theoretisch als empirisch gebied, dat ik zou wensen dat een dergelijke studie in Nederland navolging zou vinden. Ook deze kennismaking met nieuwe ontwikkelingen op dit terrein in Duitsland kan in Nederland nieuwe impulsen geven voor onderzoek naar de maatschappelijke achtergronden van het onderwijs.

Henk Kleijer

Anthony Heath, Social Mobility, Fontana paperback, 1981, ISBN 00635601 X, prijs £2.50

De belangstelling voor stratificatie- en mobiliteitsonderzoek was in Nederland aan het eind van de zestiger en in de loop van de zeventiger jaren niet groot. Als men er al aandacht aan besteedde, herhaalde men de bekende en ook wel terechte kritiek op dit onderzoek. Ondertussen werden er door vele onderzoekers van allerlei richtingen pogingen ondernomen deze kritiek te ondervangen met een nieuwe aanpak van de problemen.

De Oxford Social Mobility Group, waarbij o.a. Jean Floud, John Goldthorpe, A.H. Halsey, A.F. Heath en K. Hope betrokken zijn, is een voorbeeld van een dergelijke onderneming. Zij verzamelde nieuwe data, ont-

wikkelde nieuwe methoden om de data te analyseren en herformuleerde de vragen uit het onderzoek van de vijftiger jaren.

Twee bekende publikaties van deze groep zijn al weer enige tijd geleden verschenen bij Clarendon Press: 'Social Mobility and Class Structure in Modern Britain' en 'Origins and Destinations, Family, Class and Education in Modern Britain'. Geen van beide boeken zijn echter erg geschikt voor het universitaire onderwijs, omdat ze vrij veel voorkennis veronderstellen. Voorkennis niet alleen met betrekking tot gebruikte methoden, maar ook m.b.t. het voorafgaand internationale onderzoek en discussie. Daarom is het boekje van een van de leden van de Social Mobility Group, Anthony Heath, een welkome aanvulling. Het is enerzijds een inleiding in de sociale mobiliteit, waarbij Marx, Pareto, Sorokin, Glass, Lipset en Bendix en Duncan en Blau kort de revue passeren. Anderzijds worden met behulp van allerlei methoden en data allerlei aspecten van mobiliteit empirisch aangepakt, zonder dat de auteur valt in de valkuil der voor zichzelf sprekende feiten. Achtereenvolgens worden o.a. behandeld de mobiliteit in het huidige Engeland, historische veranderingen in mobiliteit, de mobiliteit van vrouwen, de relatie tussen mobiliteit en onderwijs, internationale vergelijkingen en klasenvorming en sociale mobiliteit. De auteur ontwijkt niet de moeilijke vragen, past steeds verschillende methoden toe om een antwoord te vinden zonder te suggereren dat hij het definitieve gevonden heeft.

Dit boek lijkt mij daarom heel geschikt om in het eerste of tweede studiejaar te behandelen als een goede, actuele inleiding in de sociale mobiliteit maar ook als aanvulling op een M&T-werkgroep om te laten zien wat je met methoden en data kan doen.

J. Dronkers

J. von Grumbkow, Beloningen in organisaties. Nieuwe impulsen om prestaties te waarderen, Kluwer, Deventer, 1982.

De psycholoog Von Grumbkow, verbonden aan de Katholieke Hogeschool Tilburg, is een zeer productief auteur, die tal van publikaties over beloning en inkomen op zijn naam heeft staan. Onlangs verscheen van zijn hand het boek 'Beloningen in organisaties', waarin verscheidene onderwerpen aan bod komen: prestatiebeloning; behoefte aan salarisinformatie; openbaarheid van inkomens; privacy en nivellering; beloningsmacht, geheimhouding, monetaire beloningen en beheerssystemen; inkomen als 'statusbarometer'; invloed van beloningen op motivatie en prestatie; beoordelingssystemen en beloningsconsequenties; arbeidsprestaties en politieke prestaties; groeiijnen; groepsbeloning; het cafetaria-plan; nivellering; de waardering van salarisverhoging en de tevredenheid met het inkomen. Dit alles bekeken met de bril van de sociaal-psycholoog op de neus.

Presentatie van deze onderwerpen in één boek door één auteur is op zich een unieke prestatie. Het boek is bovendien nog helder en zeer leesbaar geschreven ook. Het geeft een goed overzicht van de bijdrage die de sociale psychologie kan leveren aan kennis op alle genoemde terreinen. Een bijdrage, die helaas nogal eens wordt onderschat in onze samenleving. Kortom, dit boek is een aanrader voor iedereen, al dan niet deskundige, die wat meer wil weten over de plaats en mogelijkheden van beloningen in organisaties.

Von Grumbkow pleit o.a. voor een acceptabele koppeling tussen prestatie en beloning. Wat mij betreft verdient hijzelf een royale beloning voor het schrijven van dit bijzondere boek.

Niettemin, bijzonder of niet, er zijn toch ook enige min of meer kritische kanttekeningen te plaatsen bij de tekst. Liever dan uit te weiden over de vele pluspunten van deze publikatie, stip ik nu enkele punten aan ter relativering. Von Grumbkow somt een beperkt aantal uitgangspunten op. Bij verschillende hiervan kan men nog enkele relativeringen

aanbrengen. De uitgangspunten zijn:

1. *Beloningen zeggen iets over de zelfwaarde van een persoon.* Hierbij wil ik aantekenen dat bijna alles kan fungeren als beloning (dat zegt Von Grumbkow trouwens zelf ook). Maar dat betekent weer dat bijna alles iets zegt over de zelfwaarde van een persoon . . .

Misschien nog belangrijker is dat in de Nederlandse verhoudingen beloningen m.i. wellicht meer zeggen over de *maatschappelijke* waardering en de *machtspositie* van de sociale categorie waartoe de persoon behoort, dan over de zelfwaarde van de individuele persoon.

2. *Beloningen (met name prestatiebeloningen) dienen om invloed uit te oefenen* (en wel wederzijds: invloed van organisatie op individu en omgekeerd). Hierbij kan aangetekend worden dat in Nederland prestatiebeloning slechts weinig voorkomt.

3. *Vast loon biedt het individu minder mogelijkheden tot zelfcontrole en zelfbepaling.* Dit uitgangspunt is juist. Echter, niet iedereen heeft een even sterke behoefte aan dergelijke mogelijkheden.

4. *Mensen willen beter zijn dan een ander.* Ook hier valt niet zozeer wat tegen in te brengen, als wel wat aan toe te voegen: mensen willen weliswaar beter zijn dan anderen, maar dan wel op sociaal gewaardeerde dimensies.

5. *Mensen trachten hun beloningen te maximaliseren.* Ik denk dat mensen niet alleen beloningen, dit zijn lusten, proberen te maximaliseren, maar tegelijk ook *lasten* proberen te minimaliseren. Vaak zal dit betekenen dat mensen niet naar de maximaal haalbare beloning streven, maar 'slechts' naar een aanvaardbaar niveau. Het bereiken van nog hogere niveaus brengt bijv. te veel lasten (inspanning, gebrek aan vrije tijd) met zich mee.

6. *Openheid van inkomens en beoordelingen bevordert motivatie en doet machtsverschillen afnemen.* Dit geldt m.i. alleen onder de door Von Grumbkow in zijn boek overigens ook al geformuleerde voorwaarde dat er een acceptabele koppeling bestaat tussen prestatie en inkomen. Maar juist deze voorwaarde maakt ons weer op een relativering attent: immers, in Nederland komt prestatiebeloning slechts weinig voor.

7. *Zoeken naar informatie in de omgeving van het individu leidt tot 'beheersing', en beheersing draagt bij aan het positief ervaren van de omgeving.* Uiteraard leidt zoeken al-
léén tot beheersing wanneer men de informatie ook vindt.

Er zijn nog enkele meer algemene punten van — lichte — kritiek op het boek. Ten dele heb ik er al op gezinspeeld bij de bespreking van de uitgangspunten.

a. Met uitzondering van hoofdstuk 7 wordt relatief weinig aandacht besteed aan de effecten van individuele verschillen. Natuurlijk is het zo dat men in één boek onmogelijk alle facetten van een zo complex probleem als beloningen uitputtend kan behandelen. Toch spelen individuele verschillen een dermate grote rol in beleving en gedrag, dat ik persoonlijk hiervoor graag wat meer aandacht had gezien.

b. In Nederland speelt functiewaardering een grote rol in de bepaling van het inkomen van vele landgenoten. Het aantal werknemers dat onder een prestatiebeloningssysteem valt is echter relatief gering. Beide feiten worden door Von Grumbkow genoemd. Aan functiewaardering wordt door hem echter verder betrekkelijk weinig aandacht besteed, hetgeen ik jammer vind, gelet op de belangrijke plaats van functiewaardering. Ook vanuit theoretisch gezichtspunt is dit jammer, omdat op functiewaardering gebaseerde beloningen minder zeggen over *individuele* prestaties dan prestatiebeloningen doen — de door Von Grumbkow verdedigde toepassing van de sociaal-psychologische 'social comparison theory' wordt daarmee voor een grote groep werknemers lastig. Dit had ik graag theoretisch uitgediept gezien, maar helaas . . .

c. Von Grumbkow verwijst veelvuldig naar resultaten van *experimenteel* sociaal-psychologisch onderzoek. Ik vind dat een goede zaak, want in deze tak van de psychologie wordt vaak baanbrekend werk verricht. Echter, de vertaling van experimentele resultaten naar aanbevelingen voor de praktijk is niet altijd even gemakkelijk. Een voorbeeld mag dit verduidelijken: op pagina 120 verwijst Von

Grumbkow naar een experiment van Wilke en Steur, waaruit blijkt dat mensen tegen wie men (onterecht) had gezegd dat ze weinig bekwaam waren harder werkten dan mensen die zogenaamd een 'gemiddelde' of een 'hoge' bekwaamheid zouden hebben. Moet men nu voortaan chefs aanbevelen om tegen alle werkers te zeggen dat ze onbekwaam zijn? Ik denk het niet, en ik durf te wedden dat Von Grumbkow er net zo over denkt. Zo zijn er meer voorbeelden te vinden, waaruit duidelijk wordt dat experimentele resultaten soms moeilijk om te zetten zijn in praktische aanbevelingen. Maar aan dit probleem van de 'vertaalslag' wordt helaas geen aandacht besteed in dit boek.

Samenvattend wil ik stellen dat Von Grumbkow een bijzonder boek heeft geschreven. Voor het eerst is een breed scala van onderwerpen die alle met beloning te maken hebben in één enkel boek bijeengebracht en besproken vanuit de visie van de sociale psychologie. Breedheid impliceert dat niet op alles even diep kan worden ingegaan. Het boek bevat, mede hierdoor, enige schoonheidsfoutjes, of beter: enige onvolmaaktheden. Het wordt er echter nauwelijks minder waardevol door. Ik ben blij dat er inmiddels een exemplaar in mijn boekenkast staat.

H.O. Steensma

R.J. Kleber, Stressbenaderingen in de psychologie, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1982, 157 p.

Stress is een complex verschijnsel, als we het tenminste één verschijnsel mogen noemen. Kleber vestigt de aandacht op verschillende verschijnselen die met stress in verband worden gebracht of 'stress' worden genoemd: stress als kenmerk van de omstandigheden waarin een individu verkeert (stimulus-kenmerk), stress als reactie (respons-kenmerk), stress als persoonlijke interpretatie van omstandigheden (resultaat van de interactie tussen persoon en omgeving), hantering van

stress, en gevolgen van stress. Kleber omschrijft stress als een verschijnsel dat betrekking heeft op een discrepantie tussen een bedreigende, belastende of uitdagende situatie en de individuele mogelijkheden om deze situatie en de daaruit voortvloeiende spanningen en problemen de baas te worden. 'Stress is een overkoepelend begrip, dat verwijst naar verschillende individuele reacties op meerdere niveaus en uiteenlopende situaties' (p. 125).

De met het begrip stress verbonden verschijnselen zijn vanuit verschillende disciplines benaderd. Kleber stelt zich ten doel in dit boek een overzicht te geven van stress-benaderingen in de psychologie. Maar hoe pak je dat goed aan bij een onderwerp waarvan de definities uiteenlopen en waarover 'tallose benaderingen, modellen en theorieën' zijn geformuleerd? Kleber maakt gebruik van twee methoden. Enerzijds ordent hij uiteenlopende bijdragen van psychologische onderzoekers vanuit verschillende perspectieven, zodat zijn hoofdstukken zijn te vergelijken met vijf of zes opstellen over psychologische benaderingen van stress: één hoofdstuk geeft de historische ontwikkeling van het stress-onderzoek; een volgende behandelt psychologische definities en aspecten van stress; een derde geeft een beschouwing over drie theoretische aanzetten tot de verklaring van stress; in twee andere hoofdstukken worden onderzoeksresultaten met betrekking tot 'stress en ziekte' en 'stress-hantering' weergegeven; het laatste hoofdstuk handelt over methodologische problemen bij het stress-onderzoek.

De andere methode die Kleber gebruikt om in het psychologische stress-onderzoek enige orde aan te brengen, is het classificeren van de onderzoeksresultaten binnen elk der perspectieven naar hun betrokkenheid op de met stress verbonden verschijnselen, zoals de spanninginducerende omstandigheden; de (cognitieve) interpretatie van dreiging en belasting; de hantering van dreiging en belasting; de gevolgen van de ervaring van stress. Voor deze ordening maakt Kleber veel gebruik van de drie theoretische modellen die in zijn vierde hoofdstuk zijn samengevat. Dit zijn: de cognitieve visie op stress van Lazarus,

de Michigan-benadering van stress in het werk, en de 'stressful life events'-benadering. Kleber heeft geen uitgesproken voorkeur voor één van deze verklaringsmodellen. Zij komen in elk hoofdstuk terug en dat zorgt niet alleen voor een redundant effect, maar ook voor veel kruisverwijzingen in alle hoofdstukken. Deze verwijzingen zijn niet altijd even bevredigend voor wie de modellen beter wil begrijpen, omdat de aanvullende informatie in de tekst waarnaar wordt verwezen, ook maar heel summier is. In het zevende hoofdstuk gaan twee verwijzingen de mist in, die voor toelichting van de tekst de niet-bestaande tabellen 4.2 en 4.4 nodig hebben.

Het lijkt niet rechtvaardig tegenover de auteur om bezwaar te hebben tegen de wijze waarop hij de drie theoretische aanzetten voor het voetlicht brengt, terwijl de opbouw van zijn boek wijst op een andere doelstelling, nl. het geven van een overzicht van het psychologische stress-onderzoek vanuit verschillende perspectieven. Kleber zelf stelt zich echter door het hele boek heen niet tevreden met de classificatie van de talrijke psychologische studies over stress naar diverse onderwerpen. Hij onderstreept telkens de noodzaak van een causaal model om de met stress samenhangende verschijnselen te kunnen verklaren: '...correlationele studies (zijn) niet voldoende om deze samenhang te begrijpen.' (p. 95) Voor de verklaringsvragen heeft Kleber echter slechts de drie theoretische aanzetten gevonden die hij van voldoende gehalte acht om ze te bespreken, maar die als causale modellen toch ook niet geheel voldoen.

Het eindresultaat is desondanks binnen de beperking van 157 bladzijden een aardig boek: een beknopt overzicht van de stand van zaken van het stress-onderzoek anno 1982. Een goed leesbare inleiding, waarin uiteenlopende bijdragen van psychologische onderzoekers vanuit verschillende perspectieven aan bod komen.

M.L. van Vonderen

H.A.P. Swart, *Over het begrijpen van menselijk gedrag*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1982, 192 p.

Intelligent geschreven, didactisch verantwoord, stylistisch goed verzorgd, maar verbaazingwekkend eenzijdig. Zo typeer ik het boek van Swart. De typering betreffende de eenzijdigheid vraagt om een toelichting.

Het begrijpen van het menselijk gedrag, waarover de auteur schrijft, betreft een *bepaalde methodologie van dit begrijpen*. In de uitwerking van deze methodologie blijkt hij geïnspireerd te zijn — hij zegt dit in het voorwoord expliciet — door de werken van H. Albert, A.D. de Groot, C.G. Hempel, E. Nagel, W. Stegmüller en P.G.E. Wesly. Wie bekend is met de werken van deze auteurs zal niet vreemd opkijken van het feit, dat Swart een positivistisch-methodologische eenheid van natuur- en menswetenschappen als uitgangspunt neemt. Dit betekent niet dat hij het dogma verdedigt dat er geen verschillen tussen de natuur- en de sociale wetenschappen kunnen bestaan. Maar deze erkenning kan volgens hem pas volgen als een conclusie uit 'zakelijk' en 'onbevooroordeeld' onderzoek. Zover is hij (nog) niet en daarom gaat hij uit van de methodologische eenheid van het onderzoek in de natuur- en sociale wetenschappen. Van deze methodologie noemt de auteur (slechts) twee kenmerken: het *verklaren* van empirische (direct observeerbare) gebeurtenissen en standen van zaken volgens correcte redeneringen en met behulp van wetenschappelijke (d.w.z. deterministische of statistische) wetten; vervolgens moeten de verklaringen in de vorm van testbare hypothesen worden *getoetst* en wel aan de empirische gebeurtenissen en standen van zaken.

Op grond van deze methodologie wijst Swart het introspectief Verstaan van Dilthey als een wetenschappelijk-inadequate methode af. Dit Verstaan kan hoogstens dienst doen als een heuristisch middel voor het vinden van hypothesen. Ook de opvattingen van P. Winch over het regelgeleide gedrag voldoen niet aan zijn methodologische eisen. Omdat het menselijk gedrag, dat door sociale

regels en normen wordt geleid, niet oorzakelijk verklaard kan worden, maar slechts vanuit regels en redenen geïnterpreteerd wordt, concludeert Swart dat ook de opvattingen van Winch berusten op een vorm van invoelend Verstehen.

Deze conclusie lijkt mij gewaagd, maar goed, er zijn verschillende interpretaties mogelijk. Een vraag is, waarom Swart in verband met het Verstehen geen aandacht heeft besteed aan auteurs die een introspectief Verstehen expliciet afwijzen, bijvoorbeeld Weber en Schütz. Toch verdedigen zij een verstehen-de sociologie. Met name Schütz heeft het Verstehen kentheoretisch en methodologisch uitgewerkt. Ik denk dat Swarts behandeling van het Verstehen fundamenteeler had moeten zijn om te kunnen overtuigen. Dit punt is van belang, omdat met name Schütz (m.i. ook Winch en anderen) met behulp van het Verstehen een 'kader' willen scheppen teneinde het menselijk gedrag *methodologisch verantwoord* te kunnen begrijpen.

Ik begrijp best dat Swart zeer beducht is voor 'het Verstehen': hij vreest allerlei subjectief en speculatief gerommel – en terecht. Toch slaat hij mijns inziens door. Hij verdedigt met verve de waarde van de waardenvrijheid van de wetenschap. De waardenvrijheid is volgens hem niet meer dan een *binnen*-wetenschappelijke waarde die *buiten*-wetenschappelijke waarden niet in de wetenschap toelaat. Zij houdt geen waardering voor het object van een wetenschap in. Zij eist slechts dat de wetenschap op een bepaalde manier wordt beoefend.

Dit standpunt komt mij voor als verbazingwekkend eenzijdig. Zijn de tweede en derde methodenstrijd in sociale wetenschappen dan geheel aan de auteur voorbij gegaan? Natuurlijk is het zijn goed recht positie te kiezen en een geargumenteerde mening te hebben. Mijn bezwaar is dat de auteur van de methodenstrijd weinig geleerd lijkt te hebben. Ik bedoel dit: Swart was geen hoofdrolspeler in de tweede en derde methodenstrijd; hij was niet gedwongen een standpunt te bepalen tegenover critici. Nee, de auteur verkeert in de riantie positie van de beoordelaar-achteraf, die de

argumenten van de strijdende partijen rustig kan wegen. Toegegeven, hij besteedt aandacht aan de taal filosofie en de fenomenologie. Toch komen de argumenten van de critici van het positivisme in hun scherpte onvoldoende uit de verf. Opvallend is dat de neo-marxisten helemaal niet aan bod komen. Op de laatste bladzijde schrijft de auteur heel simpel dat de analyses van Horkheimer, Adorno, Holzkamp en anderen waarschijnlijk onjuist zijn. Hij sluit niet uit dat zij betreffende sociale misstanden 'een globaal juiste theorie leveren', maar vervolgt vrolijk: 'Dat zijn echter geen wetenschapsfilosofische kwesties meer. Wij laten ze daarom verder rusten'. *Sic*.

Mijns inziens verdienen deze en andere auteurs een serieuze bespreking. Niet alleen omdat zij zelf zeggen wel degelijk een wetenschapsfilosofie te presenteren, maar ook omdat zij *fundamentele* kritiek op het positivisme hebben geleverd – fundamenteeler dan de auteur doet vermoeden. Laat ik enkele punten van deze kritiek op het positivisme noemen.

Het positivisme wortelt in de verlichtingsfilosofie met haar uitgangspunten van rede en rationaliteit. Het heeft echter het ideaal van het verlichtingsdenken uit het oog verloren: dienstbaar zijn aan het bevorderen van de humaniteit. Dit ideaal brengt een bepaalde visie op de samenleving en haar problemen met zich mee, die als een uiting van maatschappelijke verantwoordelijkheid direct samenhangt met de wetenschappelijke verantwoordelijkheid. Hoewel we deze twee verantwoordelikheden kunnen onderscheiden naar de intentie van het verlichtingsdenken kunnen wij deze niet principieel *scheiden*.

Deze scheiding, vaak (te) eenvoudig aangeduid als de scheiding tussen theorie en praxis, wordt door positivisten (ook door Swart) verdedigd. Deze scheiding heeft twee tegenstrijdige consequenties. De eerste is dat de opleiding van studenten kan leiden tot een maatschappelijke ongeïnteresseerdheid. De tweede consequentie die met de eerste samenhangt is dat wetenschapsbeoefenaren hun werk kritiekloos in dienst kunnen stellen van politie-

ke, militaire en economische machthebbers; zij functioneren kritiekloos binnen de bestaande maatschappelijke machtsstructuren ('the corridors of power'). Hierdoor komt op de zgn. objectieve, zakelijke, onbevooroordeelde wetenschapsbeoefening een ideologische claim van deze machtsstructuren te liggen.

Is het voor Swart geen probleem dat de wetenschappen die zich bezig houden met 'het begrijpen van het menselijk gedrag' ook in dienst kunnen staan van dehumanisering en demonie? Het is verbazingwekkend dat de auteur hierover niet spreekt. Aan het eind van het boek stipt hij summier het thema 'sociale wetenschap en waarden' aan, maar hij heeft zich helaas niet de kans gegeven de kritiek op de positivistische wetenschapsbeoefening naar haar filosofische relevantie en morele ernst te peilen. Het is in dit verband ook verbazingwekkend dat de auteur de problematiek betreffende de ethiek van de wetenschap, die de laatste vijftien jaren veel aandacht heeft gekregen, geheel laat liggen.

Ik zou meer te berde kunnen brengen, maar ik stop. Men begrijpe mij goed. Ik onderschat de betekenis van de door Swart genoemde methodologische kenmerken niet. Dat hij slechts twee kenmerken noemt, acht ik niet alleen onvolledig, maar ook funest. Vandaar mijn kritische opmerkingen; er zit veel meer aan de positivistische methodologie vast dan de auteur doet vermoeden. Natuurlijk betwist ik niet het recht van de auteur zijn eigen mening te hebben. Maar de discussie met name in de tweede en derde methodenstrijd hadden hem kunnen leren diepgaander op de (impliciete) kenmerken en consequenties van de positivistische methodologie in te gaan. Nu maakt hij de indruk vanuit een geborneerde en enigszins arrogant-positivistische houding te redeneren.

Ik noemde reeds de namen van enkele auteurs die Swart hebben geïnspireerd. In het voorwoord zegt hij met zijn boek duidelijkheid te willen scheppen. Hij markeert deze duidelijkheid ten opzichte van auteurs die 'tot schade van hun studenten, allerlei misleiden- de, slecht gefundeerde of intellectuele mist-

verspreidende filosofieën te berde hebben gebracht'. Wie deze auteurs ook mogen zijn, zijn oordeel over anderen treft in elk geval ook hemzelf. Zijn heldere en tevens enge methodologische duidelijkheid maakt ook duidelijk dat de zgn. 'crisis van het positivisme' voor de auteur (nog) in mist is gehuld.

H.E.S. Woldring

Joachim Matthes, Arno Pfeifenberger, Manfred Stosberg (Hrsg.), Biographie in handlungswissenschaftlicher Perspektive, Verlag der Nürnberger Forschungsvereinigung e.V., 1981, 497 p.

Matthes is in Nederland geen onbekende. Naast zijn vroege godsdienstsociologische werk schreef hij in de zestiger jaren een boek over de Nederlandse sociologie. Bij de belangstelling voor domineesland bleef het niet. Begin zeventiger jaren ontwikkelde hij aan de universiteit van Bielefeld een onderzoeks- en onderwijsprogramma in de theoretische sociologie. Tussen systeemtheorie, politieke economie en behaviorisme hield hij zich staande met wat in die tijd wel het *interpretatieve paradigma* werd genoemd. Dit omvatte een conglomeraat van abstracte en beschrijvende stromingen zoals fenomenologie, symbolisch interactionisme en etnomethodologie.

Het speciale van zijn benadering was dat hij weigerde het pluralisme in de sociologie als een concurrentie tussen verschillende probleemoplossingen te beschouwen. Tijdens zijn colleges slaagde hij er altijd weer in opervlakkige tegenstellingen terug te voeren tot een metafysische harde kern, een knoep in het bewustzijn van een belangrijk theoreticus, wat dan later aanleiding gaf tot misverstanden en vaak vruchtbare conflicten.

Het centrale probleem van zijn benadering vormde de constitutie der maatschappelijke orde. Dientengevolge had hij een open oog voor de verstoringen daarvan. Rond het midden der zeventiger jaren werd hij gekozen tot president van de Deutsche Gesellschaft für Soziologie, een positie die hij bekleedde tot

aan de laatste Soziologentag in oktober 1982 te Bamberg. Het thema van dit congres, crisis der arbeidsmaatschappij lag duidelijk buiten zijn competentiesfeer. Althans oppervlakkig gesproken. Want Matthes maakte aan het einde der zeventiger jaren een ontwikkeling door, waarbij het zwaartepunt van zijn werk zich verlegde van ordeproblemen binnen de theoretische sociologie naar die van de menselijke biografie.

Zo werd hij de wetenschappelijke exponent van het ik-tijdperk. Een groot aantal sociologen volgde de trend. Het onderzoek van biografie en autobiografie bouwde voort op de subjectieve traditie van Thomas en Zaniecki. Centrale probleemstelling werd de *individualisering*. In *Biographie in Handlungswissenschaftlicher Perspektive* worden de theoretische en methodologische aspecten behandeld, die een rol spelen bij het onderzoek naar de levenscyclus van een persoon. Sinds het verschijnen van *The Polish Peasant* in het begin der twintiger jaren is er een vloed van studies verschenen met resultaten, zowel empirisch als methodisch. Dit materiaal wordt in het boek op een rij gezet en geschift. Er is veel intuïtieve speculatie. Meestal wordt gebruik gemaakt van kwalitatieve technieken. Sinds de vijftiger jaren valt er een systematische trend te bespeuren om ook van kwantitatieve methoden gebruik te maken, bijvoorbeeld de tekststatistiek.

Uit de twintig bijdragen tot de bundel blijkt ondanks een variëteit aan themata een duidelijke eenheid van methode. In de normale biografie zijn werk- en de gezinssituatie de voornaamste kristallisatiepunten binnen een levensloop. Het ontbreken van deze dimensies voorspelt de afwijkende carrière. Binnen de literatuur vormen deze abnormale biografieën echter weer de hoofdmoot van het materiaal. Sinds de heiligenlevens uit de Middeleeuwen kan men spreken van een groeiende markt voor boeken, waarin mensen schrijven of worden beschreven die het op een speciale manier maken of daar juist in falen. Het ontstaan van de roman aan het einde van de achttiende eeuw illustreert dit proces nog duidelijk.

De ideologie van het liberalisme leidt ertoe dat persoonlijke informatie in het openbare verkeer nu ook als kunstvorm wordt toegelaten. Men schrijft open brieven. De populariteit van het ego gaat zover, dat een nieuw genre ontstaat: de bekentenisliteratuur. Had Augustinus alleen tegenover God het achterste puntje van zijn tong laten zien, Rousseau meent de waarheid en niets dan de waarheid aan het papier te moeten toevertrouwen, daartoe gedreven door het sociale contract dat hij met zijn medemens heeft. Of dit ook tot het gewenste contact leidt, is een tweede. Matthes en zijn onderzoekers gaan voorzichtig te werk. Dat kan de oorzaak zijn dat het boek de omslachtige en wijdlopijge stijl aankleeft, die mijn irritatie opwekten. Voor degenen die in de problematiek geïnteresseerd zijn is het boek echter zeker de moeite waard.

K. Dalstra

A.J. Hoekema en J. van Houtte (red.), De rechtssociologische werkkamer. Beeld van het rechtssociologisch empirisch onderzoek, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1982, 210p.

In deze bundel geven zeven Belgen en vijf Nederlanders in acht bijdragen een beeld van recent rechtssociologisch onderzoek. De samenstellers richten zich tot een divers samengesteld lezerspubliek, dat gelet op de diversiteit van onderwerpen ook zeker wel zal worden bereikt. In werkkamers kan men doorgaans van alles aantreffen, maar hier moet de bezoeker vrijwel onmiddellijk een opsplitsing ontwaren in acht kleinere werkkamertjes. De keuze is wel erg divers uitgevallen. Sta ik mij even stil bij deze diversiteit, dan vraag ik mij af waarom de samenstellers de mogelijkheid hebben laten liggen van een paarsgewijze koppeling per onderwerp van Vlaams aan Nederlands onderzoek. De gelegenheid daartoe boden enkele recente Nederlandse produkties uit de werkwinkel van het Haagse WODC.¹

1. Het WODC (Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het

In een coproductie storten Jettinghoff en Langerwerf zich op de rechtspraak. Met behulp van Nederlands en Belgisch materiaal toetsen zij de theorie van de Amerikaan Galanter, die inhoudt dat de machtsongelijkheid tussen organisaties en individuen haar weerspiegeling vindt in de praktijk van het recht, dat van gelijkheid uitgaat en gelijkheid veronderstelt te kunnen realiseren. De theorie wordt niet weerlegd; in de onderzochte gerechtelijke procedures boeken de organisaties (repeat players) namelijk inderdaad meer succes dan individuen (one shotters) die tegenover hen staan. Een vraag blijft of organisaties buiten rechte niet nog succesvoller zijn. Een andere these — van de Noor Aubert, overigens een soort trend — over het met de modernisering afnemende belang van en beroep op recht en rechters moet zowel voor Nederland als voor België als weerlegd worden beschouwd.

In een verslag van Cammaer en Huysse komen de rekrutering en de selectie van de leden van de Belgische advocatuur aan de orde. Het blijkt dat de Belgische balie er volstrekt niet in is geslaagd deze twee voor haar marktpositie zo belangrijke processen te beheersen (p. 50). Door de opmars van de Vlaamse jongeren en vooral van de vrouwen, is een situatie van dreigende onderbevolking in de jaren zestig omgeslagen in een nogal reële overbevolking in de jaren zeventig. (Nagenoeg dezelfde ontwikkeling deed zich in Nederland voor, zij het dat daar nu aanzienlijk minder advocaten per capita zijn dan in België). Vervolgens schet-

sen de auteurs drie balietypes en drie daaraan gekoppelde selectie- en socialisatiesituaties voor stageaires. No(ta)bilitet, zelfstandig ondernemerschap en deskundigheid, als legitiemeringsgronden voor de beroepsautonomie, bepalen de verschillen tussen de types van balie- en stagesituatie.

De dreigende overbevolking en de rechtshulpinitiatieven ontplooid buiten de balie noopten de advocatuur (en het notariaat) tot eigen initiatieven inzake gratis en simpel toegankelijke sociale rechtshulp, en dan vooral in de eerste lijn (informatie, adviezen, service). Breda en Stevens nu vergelijken met behulp van enkele kenmerken voor sociale rechtshulp vier balie-initiatieven met drie rechtshulpinstellingen buiten de balie (zoals wetswinkels). Overeenkomstig de verwachtingen blijken de laatstgenoemde hulpverleners beter te voorzien in eerstelijns rechtshulp dan de balie-initiatieven. Aan de opmerkelijk *positieve* scores van de enige in België draaiende rechtshulpdienst van notariaat en balie tesamen wordt echter merkwaardig genoeg nauwelijks aandacht besteed.

De inmiddels op hetzelfde onderwerp gepromoveerde jurist Roos stelt in zijn bijdrage het functioneren aan de orde van de lekenrechters (leden of bestuurders van vakbonden, personeelsfunctionarissen, werkgevers, juristen en echte leken: p. 98-99) bij de Nederlandse Raden van Beroep voor de sociale verzekeringen. In de discussies hierover stonden twee argumenten-pro centraal: leken als 'eigen mensen' vergroten het vertrouwen in de rechtspraak bij de justitiabelen, en/of zijn als deskundigen onontbeerlijk (p. 87). Het lekenelement lijkt een macro-sociaal integrerende werking te hebben, maar stelt op lager niveau niet veel voor. Zo hebben de beroepsrechters geen al te hoge dunk van hun lekenbroeders — slechts 7 van de 28 zijn principiële voorstanders (p. 95); zo is de inbreng van lekenrechters feitelijk minder groot dan vaak gesuggereerd en de lekenrechters zelf denken, en zo heeft verder nog geen 10% van de klagers er weet van dat er leken in de Raden zitten (p. 100)!

Een studie van Van Kerckvoorde voert de

Ministerie van Justitie) publiceerde: C. Cozijn/C. van der Werff, *Meningen van de Nederlandse bevolking over alimentatie na echtscheiding* (nr. 21), te koppelen aan de bijdrage van Van Houtte; F.W.M. van Straelen/J.J.M. van Dijk, *Rechtsgelijkheid en sepotpraktijk* (nr. 23), te koppelen aan de studie van Van Kerckvoorde; A. Klijn, *De balie geschetst* (nr. 24), te koppelen aan de bijdrage van Cammaer en Huysse. Alle publikaties zijn van de Staatsuitgeverij, 1981, 's Gravenhage.

lezer naar een middelgroot arrondissement in België, alwaar het vervolgingsbeleid van het Openbaar Ministerie inzake winkeldiefstal en rijden onder invloed onder de loep is genomen. Bij het rijden onder invloed wordt niet alleen veel minder geseponneerd dan bij winkeldiefstallen, maar ook om andere redenen, namelijk overwegend uit technische overwegingen (bijv. onbewijsbaarheid) terwijl bij winkeldiefstallen juist veelvuldig beleidsspots voorkomen (volgving ongelegen wordt geacht). Bij het rijden onder invloed wordt dan ook veel (59%) van de afdoeningsvariantie verklaard door dossierinformatie omtrent daad en dader, terwijl dit bij winkeldiefstal veel lager (op 26%) ligt. Bij winkeldiefstal blijkt dan een kwart van de afdoeningsvariantie te worden verklaard door dossierexterne informatie over welke officier van justitie de beslissing heeft genomen. De auteur pleit derhalve bij OM-onderzoek voor meer aandacht hieraan (p. 128).

Het sanctiebeleid inzake ontduiking van de inkomstenbelasting staat centraal in een bijdrage van Drost en Jongman. Uit een analyse van een steekproef dossiers uit 1974 van de belastinginspectie te Groningen blijkt dat de pakkans betrekkelijk groot maar de kans op sanctie zéér klein is. In 1974 blijkt landelijk slechts 0,03% van de als poging tot ontduiking gekwalificeerde gevallen tot een onherroepelijke veroordeling te leiden (p. 138-144). De auteurs constateren een 'ontduikingsvriendelijk klimaat' door de werking van mechanismen van klassejustitie en klassewetgeving, zoals de legislatieve keuze voor een administratieve behandeling die zowel voor de verdachte wegens het geringere stigma als voor de inspecteur wegens de grotere beleidsvrijheid aantrekkelijker is dan de strafrechtelijke weg. Ter bestrijding van ontduiking van motorrijtuigenbelasting en van steunfraude heeft 'de' wetgever een aanzienlijk straffer regime opgezet (p. 149).

Een bijdrage van Gras voert de lezer naar de nogal alledaagse 'kleine lettertjes' ofwel de zogenaamde standaardcontracten. Het contract als rechtsfiguur is in deze eeuw geëvolueerd tot organisatietechniek voor onderne-

mingen met behulp waarvan zij hun interne en externe betrekkingen rationeel gestalte kunnen geven (p. 159). Uit een postenquête gericht aan ruim 3 000 ondernemingen in zes bedrijfstakken (response 50%) blijkt, dat bij inkooptransacties aanzienlijk meer van standaardcontracten gebruik wordt gemaakt dan bij verkooptransacties (p. 169), mede omdat men bij verkoop meer met gewone consumenten te maken heeft (p. 172). De industrie loopt in beide gevallen op kop, terwijl de agrarische sector eerder als hekkesluiteur fungeert. Het 'gebruik' wil overigens zeggen dat de papieren minstens in de bureaula liggen en niet dat er voor de beslechting van gerezen geschillen daadwerkelijk een beroep op wordt gedaan (p. 163). Het lijkt mij daarom niet uitgesloten dat dergelijke contracten in veel gevallen zijn gaan behoren tot een vertrouwensterkende juridische folklore, tot een element van de gedragscode voor modern ondernemerschap.

Tot slot gaat Van Houtte de mogelijke discrepanties na tussen familierecht en gezinswerkelijkheid door analyse van de onderhoudsplicht in België tussen volwassen kinderen en bejaarde ouders en van die tussen uit de echt gescheiden huwelijkspartners. Aan de eerstgenoemde institutie is een recht verbonden voor de Sociale Diensten aldaar (Commissies voor Openbare Onderstand, nu Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn) om de door hen verstrekte steun te verhalen op in gebreke gebleven alimentatieplichtigen dan wel alimentatie bij hen te vorderen. De op gemeenschapssolidaire leest geschoeide verzorgingsstaat, met het geïndividualiseerde kerngezin als basiseenheid, botst hier met nog in de wet verankerde beginselen van subsidiariteit en familiesolidariteit (p. 184, 187). Dossieronderzoek in Antwerpen wijst uit dat op micro-niveau kinderen en ouders aversief staan tegenover dit verhaalrecht en de sociale diensten dit recht hanteren als middel om het beroep op steun af te remmen. Uit onderzoek naar de meningen over de alimentatieplicht na echtscheidingen blijkt daarentegen geen fundamentele discrepantie tussen wet en publieke opinie, waarmee niet is gezegd dat deze sociaal adequate regeling ook effectief ge-

noemd mag worden (p. 198).

Al met al een bundel met soms erg aardige bijdragen, ofschoon ik het door de samenstellers gesuggereerde 'kritisch-rationalistische grondpatroon' (p. 12) nauwelijks in de bijdragen kon ontwaren, beschrijvend-concluderend als de meeste studies waren. Mijn kritiek betreft evenwel voornamelijk de samenstelling van het geheel.

R.J. Smits

Barker, E. (red.), New Religious Movements: A Perspective for Understanding Society, Edwin Mellen Press, New York/Toronto, 1982, 398 p., prijs \$ 44,95

Nieuwe religieuze bewegingen hebben de laatste jaren veel aandacht getrokken, met name in de media waar een verhitte discussie is gevoerd over de kwalijke invloed ervan op hun vaak jeugdige aanhangers en op de samenleving als geheel. Aard en aanhang van deze bewegingen zijn echter nogal eens vertekend voorgesteld en overschat. Voor Nederland heeft Schnabel in *Tussen stigma en charisma*¹ aangetoond dat de meeste van deze bewegingen hier getalsmatig weinig (meer) voorstellen, dat zij veelal positieve functies vervullen voor het merendeel van de aanhangers en dat hun maatschappelijke invloed gering is. Buiten veel beschrijvende verhandelingen over deze of gene nieuwe religieuze beweging is er in feite weinig professionele kennis samengebracht over deze bewegingen in een meer algemeen en vergelijkend perspectief. *New Religious Movements* is een geslaagde poging om in deze lacune te voorzien.

De door Barker geredigeerde bundel, waarvan de bijdragen werden gepresenteerd op het 10e Wereldcongres Sociologie in Mexico

(aug. 1982), beoogt door middel van de bestudering van de diverse nieuwe religieuze bewegingen meer inzicht te verkrijgen in de aard en ontwikkeling van de samenleving waarin de bewegingen opkomen, strijden voor overleving, floreren of weer verdwijnen. Het netelige probleem van de definitie wordt in dit boek gemeden: sommige bewegingen zijn niet nieuw en andere kunnen nauwelijks aanspraak maken op het etiket religieus. Barker: 'We make no existential claims through the use of the term 'new religious movements'. It is merely a convenient way of indicating the general subject matter from which our interests stem' (ix-x). De bijdragen zijn gegroepeerd naar een vijftal thema's: 1. de bewegingen in een vergelijkend perspectief, 2. het individu in de samenleving, 3. de kwestie van de importreligies en de reactie van de samenleving erop, 4. de nieuwe religieuze bewegingen als weerspiegeling van of reactie op de bredere samenleving en 5. het beeld van de bewegingen in de publieke opinie.

Vergelijkenderwijs blijkt dat de bewegingen deels gezien kunnen worden als uitingen van veranderende maatschappelijke omstandigheden en veranderende uitingen van individuele geestelijke behoeften. De moderne samenleving en de traditionele godsdiensten komen te weinig tegemoet aan de menselijke behoefte aan zingegeven identiteit en aan loyaliteit en overgave aan zingevende instituties. Wilson spreekt zelfs over de 'technisch gedemoraliseerde' moderne samenleving, waarin de nieuwe religieuze bewegingen verlorengegangene waarden herwaarderen en waarin mensen op zoek zijn naar nieuwe vormen van waardenconsensus. Werblowsky geeft een aantal elementen die nodig zijn voor een adequate analyse van de bewegingen en wijst op het belang van de historische en sociaal-culturele context waarin de analyse wordt voltrokken en Wuthnow beziet de toegenomen religieuze belangstelling in het licht van de veranderingen tussen samenlevingen op wereldschaal. De morele en economische crises in het westen weerspiegelen (machts-)veranderingen op wereldniveau en vormen mede de voedingsbodem voor diverse bewegingen. Een speculatie-

1. Schnabel, P., *Tussen stigma en charisma. Nieuwe religieuze bewegingen en geestelijke volksgezondheid*, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1981.

ve bijdrage die zeker historische toetsing vereist.

De relatie individu-samenleving levert in een historiserend perspectief steeds nieuwe concretisering op, waarbij bepaalde leidend motieven hun uiterlijke neerslag vinden in zowel seculiere als religieuze bewegingen (gericht op zelfontplooiing, op vrede of op vormen van piëtisme, respectievelijk geanalyseerd door Heelas, Martin en Oden).

De wijze waarop diverse bewegingen reageren op de dominante cultuur van de samenleving waarin zij bestaan, loopt van aanpassing (integratie) tot verzet (isolement). En ook de samenleving zelf kent uiteenlopende reacties van uitbanning tot volledige onverschilligheid. Kings bijdrage over de vervolging van Jehova's Getuigen onder de Nazi's geeft een beeld van de aanpassingsmechanismen in de totalitaire samenleving. Een aantal bijdragen behandelt de transformatie van het missionaire christendom in niet-westerse culturen en de ontvangst van oosterse bewegingen in de westerse samenlevingen (Smart, Whitworth en Shiels), maar ook het mislukken van importreligies, bijvoorbeeld in Zweden (Nordquist). Het succes van nieuwe religieuze bewegingen kan alleen gezien worden als het vervullen van verlorengegangene functies en niet langer bevredigde behoeften tegen de achtergrond van de analyse van de historisch gegroeide omstandigheden van de samenleving zelf. Vanuit diverse theoretische perspectieven krijgen de religieuze bewegingen een verschillend belang toegemeten: van belang voor de gehele samenleving (Lewis), van belang voor de behoeften van bepaalde individuen (Wallis), als weerspiegeling van maatschappelijke processen (Campbell) en als afspiegeling van of reactie op morele zingeving, die problematisch is geworden in de moderne samenleving (Anthony en Robbins). Voorts behandelen enkele bijdragen de reactie van de samenleving op de nieuwe religieuze bewegingen: in Duitsland (Hardin en Kehrer), Engeland (Beckford) en de Verenigde Staten van Amerika (Bromley, Busching en Shupe), terwijl Baker de bekerende invloed van de media op de tragedie van Jonestown in Guyana

(1978) belicht. Ook de pluralistische en tolerante samenleving ontwikkelt mechanismen en methoden om zich te ontdoen van niet gewenste bewegingen. In het licht van afwijzingstactieken (via negatieve berichtgeving, gerechtelijke vervolging, het aanbieden van alternatieven, voorlichting en deprogrammering) wordt een beter zicht gekregen op de centrale waarden van de samenleving, die dergelijke tactieken hanteert en toelaat. Dit wordt overtuigend geïllustreerd aan de reacties op de zgn. Verenigingskerk van Moon (Unified Family) in de genoemde landen. Met name ook de analyse van 'media conversion' door middel van 'media-induced hypnosis' (Baker) brengt op onthullende wijze de morele dilemma's aan het licht, die ten grondslag liggen aan de mediaconsumptie in een samenleving met technologische communicatiemiddelen. In de wijze waarop de samenleving reageert op de nieuwe religieuze bewegingen wordt ons inzicht in de onderliggende waarden en centrale kenmerken van die samenleving zelf vergroot. En dat was nu juist de opzet van deze gevarieerde bundel, waarin in bijlagen nog een lijst met basissenkenmerken van elke beweging is opgenomen alsmede een kort beschrijvend overzicht van een kleine 50 bewegingen, die in de bijdragen ter sprake zijn gekomen. Een interessant boek voor allen die eens verder willen kijken dan naar de afzonderlijke bewegingen alleen.

Henri W.A. Hilhorst

Wilson, B., Religion in Sociological Perspective, Oxford University Press, Oxford/New York, 1982, 187 p., Prijs: £ 8.50

De bekende Engelse godsdienstsocioloog Bryan Wilson, vooral bekend geworden door zijn studies over het sektarisme, toont zich in deze bundeling van merendeels in Japan gegeven colleges een all-rounder in de sociologische bestudering van het verschijnsel godsdienst. Hij tracht de centrale problemen van de godsdienstsociologie, die zich voornamelijk concentreert op de westerse, i.c. christelijke religie, in een meer vergelijkend perspectief

tief te plaatsen, waarin de relatie tussen godsdienst en cultuur in zowel de westerse als oosterse moderne samenleving wordt belicht. Wilson vergelijkt de kenmerken van de oosterse (Japanse) religie met de westerse religie in een breed sociologisch perspectief van de hedendaagse technologische en bureaucratistische samenleving. De westerse cultuurbondenheid van de (godsdienst-)sociologie als rationele wetenschappelijke (sub-)discipline lijkt af te nemen naarmate de oosterse samenlevingen onder invloed van het denken en de technologie uit de westerse wereld zich ontwikkelen in en worden ingericht naar de beginselen van de rationele bureaucratie. Mede daardoor behoeft Wilson zijn voornemen om de basisbegrippen van de godsdienstsociologie in de confrontatie met de anderssoortige Japanse godsdienstsituatie te herzien niet uit te voeren en kan hij de problemen van de godsdienst in de moderne samenleving in hun algemeenheid aan de orde stellen. Het gaat dan om de wetenschapstheoretische en methodologische problemen van de godsdienstsociologie en haar mogelijkheden; de functies van de godsdienst in de hedendaagse samenleving, waarbij de spanningsrelatie tussen religie en rationaliteit (seculariteit) aan de orde wordt gesteld. Voorts om de relatie tussen cultuur en religie in de westerse en oosterse samenlevingen, geconcretiseerd in vergelijkingen naar ideologische invloeden, naar overdracht in religieuze en politieke instellingen en hun organisatorische kenmerken en naar de verschillen in de historische hervormingen van de religieuze tradities, uitmondend in de volgens Wilson universele invloed van de secularisatie in de moderne samenlevingen.

Ook de sociologische bestudering van het sektarisme en de opkomst van de hedendaagse nieuwe religieuze bewegingen krijgen de aandacht. Op deze terreinen toont Wilson zich de reeds gevestigde autoriteit en voegt hij weinig nieuwe inzichten toe. De opkomst van de nieuwe religieuze bewegingen (in west en oost) brengt hij in verband met de aard van de maatschappijstructuur en de daarin aangepast functionerende dominante religie. In de

dominante religie wordt het individu nauwelijks meer persoonlijk aangesproken, noch totaal in beslag genomen; de nieuwe religies vervullen functies voor het individu die in de traditionele religie verloren zijn gegaan. Uiteraard hebben deze bewegingen kenmerken en functies die variëren met de sociale structuur waaruit zij voortkomen.

In het laatste opstel behandelt Wilson het veelbesproken secularisatieproces. Hij definieert dit als 'that process by which religious institutions, actions, and consciousness, lose their social significance' (p. 149). Het gaat hier om een lange termijn-ontwikkeling, die zich in alle samenlevingen voltrekt, uiteraard in elke samenleving op specifieke sociaal-culturele en historische wijze. Secularisering hangt samen met fundamentele veranderingen in de sociale organisatie van de samenleving: van de 'religious community' (Gemeenschap) naar de 'secular society' (Gesellschaft), gedragen door het principe van de rationele sociale organisatie. In de moderne samenleving leidt secularisering tot het verdwijnen van zingevingsstructuren die het individu integreren in solidaire gemeenschapsverbanden en het maatschappelijke (publieke) ethos berust eerder op een *technisch-rationele orde* dan op een *morele orde*. Zij komt bij Wilson de morele gemeenschap tegenover de rationele samenleving te staan, hoewel hij zich bewust blijft van de ideaaltypische constructie van deze tegenstelling. De geavanceerde technologische maatschappij laat steeds minder ruimte voor religieuze levensbeschouwingen, en haar rationele ordening mist een nieuwe noodzakelijke morele orde. Dat is de prijs die wij thans betalen en die zichtbaar wordt in de hedendaagse roep om gemiste solidariteit, humaniteit en gemeenschapszin, door Wilson 'civic consciousness' genoemd. Maar of wij in staat zijn een nieuwe collectieve morele orde te constitueren, blijft ook voor Wilson uiteindelijk en onbeantwoorde vraag. Zijn invulling van de secularisatiethese loopt in feite als een rode draad door deze bundel, die het denken van deze veelzijdige godsdienstsocioloog op een rijtje zet en in een samenhangend perspectief belicht.

J. Tennekes, Symbolen en hun boodschap. Een inleiding in de symbolische antropologie, Van Gorcum, Assen, 1982, 158 p.

Dit is een helder maar moeilijk boek. De helderheid is te danken aan de betoogtrant; een verklaring voor de moeilijkheid is minder eenvoudig te geven.

Het terrein van de symbolische antropologie omvat 'rituelen, mythen, symbolische classificaties en collectieve voorstellingen' (p. 3), en deze onderwerpen worden respectievelijk besproken in de hoofdstukken I, II, III, IV en V. Aan rituelen wordt dus, in twee hoofdstukken, de meeste aandacht besteed; over dit onderwerp zijn het vooral Victor Turner en Mary Douglas bij wie Tennekes te rade gaat.

Symbolische classificaties, het onderwerp van het eerste hoofdstuk, worden vooral verduidelijkt door een samenvatting van H.G. Schulte Nordholts studie over de Atoni van Timor, waar een zeer consequente, op veel cultuurgebieden toegepaste, tweedeling is aangetoond. In het tweede hoofdstuk, over mythen, is het meer ingewikkeld: voor Malinowski zijn mythen vooral 'charters' die de bestaande toestand rechtvaardigen; Leach behandelt de mythe vooral 'als een taal om sociale controverses uit te vechten' (35). Bij beiden gaat het dus om de functie van de mythen in de samenleving, anders dan bij Lévi-Strauss, die vooral de mytho-logica, de verborgen betekenis aan het licht wil brengen.

Ook in de volgende hoofdstukken geeft de schrijver eerst een overzichtelijke samenvatting van de verschillende benaderingswijzen, die hij daarna kritisch bespreekt. Zo contrasteert hij, wat betreft religieuze en cosmo-logische voorstellingen (hst. III), Durkheim en Mary Douglas, die deze voorstellingen zien als een *symbolische* expressie van de sociale werkelijkheid, met Tylor en Frazer vroeger, Jarvie en Horton nu, die de voorstellingen *intellectualistisch* of cognitief benaderen, d.w.z. als 'vormen van kennis' (68).

Over rituelen, tenslotte, wordt eerst, met goed gekozen voorbeelden, duidelijk gemaakt dat zij werkzaam zijn op het natuurlijk-

ke, het bovennatuurlijke en het sociale vlak (95). Vervolgens komen de twee vragen aan de orde die men bij de bestudering van rituelen moet stellen, nl. '1. waarom wordt een bepaald ritueel uitgevoerd en 2. waarom heeft dat ritueel nu juist de specifieke vorm die het heeft' (109). Daarna behandelt de schrijver de, eveneens twee, voornaamste wijzen om die vragen te beantwoorden, nl. de functionalistische of holistische (vertegenwoordigd door Durkheim, Douglas, Turner en enkele anderen) en de actietheoretische, vanuit de netwerkenbenadering (van Barth, Bailey, Boissevain, Blok en, enigszins verwant, Jarvie). De symbolische antropologie voelt zich het meest verwant aan de eerstgenoemde richting.

Het zal duidelijk zijn hoe overzichtelijk de presentatie is, doordat telkens duidelijke indelingen worden gemaakt. Zij worden even goed uitgewerkt, doordat de verschillende opvattingen helder worden weergegeven en door welgekozen citaten worden geïllustreerd.

Tot zover een beknopte samenvatting van wat wordt besproken, en hoe. Wat in het boek *niet* wordt gedaan, typeert eveneens de benadering van de schrijver. Hij onthoudt zich uitdrukkelijk van een bespreking van handelingen en objecten die, naast hun primaire functie, *bovendien* symbolisch zijn, zoals kleding, voedsel e.d. (als zodanig wel behandeld door o.a. Roland Barthes en Lévi-Strauss), of de alom bekende 'statussymbolen', dus van het ruime terrein dat door Leslie White 'symboling' is genoemd. 'Mij gaat het hier echter om handelingen die . . . hun bestaansrecht primair ontleen aan de "boodschap" waarvoor ze staan' (90). Hierdoor wordt natuurlijk voorkomen dat het boek een al te breed terrein zou bestrijken, maar hier ligt misschien ook een oorzaak van de moeilijkheid die ik noemde: de grenzen van het beperkte symboolbegrip doen meer dan eens willekeurig aan, en ik vraag mij af of de semiologie – de reeds door Saussure gepropageerde studie van tekens, in hun algemeenheid – niet het aangewezen kader is voor het onderzoeken van symbolen.

Bovendien keert Tennekes zich herhaaldelijk af van de structurele antropologie (bijv. op p. 19, 51, 97, 148), hoewel dit de richting bij uitstek is die zich met vormen van symbolisering bezig houdt. Door de geforceerde scheiding tussen twee nauw verwante richtingen plaatst Tennekes zich in een situatie als die van de Nederlander die herhaaldelijk fouten maakt wanneer hij Duits spreekt, juist omdat het Nederlands en het Duits zo nauw aan elkaar verwant zijn. Dit klemmt te meer, omdat zijn bezwaren tegen de structurele antropologie, met name van Lévi-Strauss, niet altijd steekhoudend zijn. Deze bewering moet met enige voorbeelden gestaafd worden.

N'en déplaise Oppitz en De Ruijter, die aangehaald worden, beperkt Lévi-Strauss zijn interpretatie van de Asdiwal-mythe niet tot de oppositie tussen matrilineaire afstamming en virilocaal huwelijk (48): in 'La geste d'Asdiwal', p. 32 en 33, wordt volledig recht gedaan aan het probleem van de hongersnood en de oppositie tussen jagen en vissen. De weergave van de structurele linguïstiek (148, 149) is eerder een samenvatting van de opvattingen van Chomsky. Tegen de tendentie, vooral van Lévi-Strauss, om bij de structurele taalwetenschap te rade te gaan, betoogt de schrijver dat er fundamentele verschillen zijn tussen linguïstische en (anderssoortige) symbolische systemen. Dit leidt tot de conclusie: 'Anders dan bij taalsystemen hebben de bouwstenen van symbolische systemen dus reeds een bestaan dat vooraf gaat aan . . . dat systeem' (21). Ik begrijp niet hoe dit betoog als kritiek op Lévi-Strauss kan dienen, als wij denken aan diens bekende woorden: 'Symbolen zijn meer reëel dan datgene wat zij symboliseren; het betekenisdragende (le significant) gaat vooraf aan en bepaalt datgene wat het betekent' (Introduction à l'oeuvre de Mauss, p. xxxii). Wanneer de schrijver tegen het einde van zijn boek (146) zich geplaatst ziet voor de keuze tussen het bovengenoemde functionalistische en het actietheoretische perspectief, mogen wij, naar mijn mening, wel degelijk zeggen dat er een 'tertium datur' is, nl. het structurele perspectief.

Men kan met de auteur van mening verschillen, vooral over de afgrenzing van het terrein dat hij onderzoekt; maar binnen die grenzen ontwikkelt Tennekes een eerlijk, helder en gefundeerd betoog. Als inleiding in de symbolische antropologie is zijn boek, in één woord, waardevol.

P.E. de Josselin de Jong

Hassan Bel Ghazi, Over twee culturen. Uitbuiting en Opportunisme, Futile, Rotterdam, 1982, 170 p.

Zie hier: een eerste pennevrucht van een Marokkaanse gastarbeider in Nederland zelf. Uit eerdere besprekingen van dit boekje in 'NRC/Handelsblad' en 'De Volkskrant', begrijp ik dat hier één diergenen die tegenwoordig veelvuldig object van onderzoek zijn, nu eens antwoordt en dat hij de beoefenaren der gedragswetenschappen daarbij geducht de oren wast. Voor een sociaal-wetenschappelijk tijdschrift dubbel interessant.

Laat ik, zoals het hoort, eerst aangeven wat men in dit geschrift kan vinden en vervolgens wat mij erin boeit en wat mij minder geslaagd lijkt.

Het boek bevat 16 hoofdstukken die men als afzonderlijke opstellen kan lezen. Deze zijn van twee soorten. Ten eerste zijn er gedeelten met een min of meer wetenschappelijke pretentie over de politieke ontwikkelingen in Marokko, de geschiedenis van de gastarbeideremigratie, de gevolgen van de emigratie voor het land van herkomst en de sociale positie van de tweede generatie der migranten. Ten tweede zijn er hoofdstukken waar Bel Ghazi zijn persoonlijke geschiedenis vertelt, alsmede zijn persoonlijke reflecties daarop. Dit is vooral interessant, omdat hij eigenlijk geen gastarbeider is, maar een student die om politieke redenen vlucht uit zijn land en die gedwongen is enige tijd in Nederland gastarbeider te zijn. Dit stelt hem in staat het proces met enige distantie gade te slaan. Hij beschrijft hoe de politiek hem doet vertrekken, hoe hij kans ziet dit via corrupte ambtenaren

te bewerkstelligen, hoe hij de vernederende selectieprocedure doorstaat, hoe hij in Nederland aankomt. Vervolgens het werk, het gastarbeiderspension, zijn latere ervaringen met hulpverleningsinstanties voor buitenlanders en tenslotte de strijd van de buitenlandse zelforganisaties.

Over de in de dagbladpers aangekondigde tirade tegen de Nederlandse onderzoekers van allochtonen kom ik weinig tegen. Op één bladzijde (p. 102) schrijft hij dat de 'deskundigen' er weinig van snappen. Maar wat hij er aanbeveelt: de bestudering van 'sociologische, culturele en politieke verhoudingen' kan men opvatten als een aansporing tot juist meer studie. Waarom journalisten deze aanklacht zo naar voren halen, is mij niet recht duidelijk, ik ben als onderzoeker terzake een heel wat militantere stellingname tegen de wetenschap gewend.

Nu het oordeel. De gedeelten met wetenschappelijke pretentie zijn of ondoorgronde-lijk (met name het tweede hoofdstuk over de sociaal-economische geschiedenis van het Marokkaanse platteland), of naïef (bijvoorbeeld: 'De boerenmaatschappij is er een wereld van veiligheid. Het individu is vrij van zorgen' etc.), of al te zeer politiek pamflet-tistisch ('het' kapitalisme is er alsmat op uit 'de' arbeidersklasse te verdelen enz.).

De persoonlijk getinte gedeelten van het boekje zijn daarentegen zeer interessant als *object van onderzoek* en zij zijn op een ge-emotioneerde wijze geschreven, die althans mij aanspreekt. Vooral waar het gaat om de stichtingen voor buitenlandse werknemers en de sociologische analyse van factoren die de vorming van eigen belangenorganisaties van buitenlanders in de weg staan, zijn een *must* voor het gehele minderheden-circuit en vooral de beleidsmakers en uitvoerders.

Bel Ghazi's politieke filosofie is die van de zelforganisatie. Wie dit tot zich door laat dringen, begrijpt meer van het alles-aanklage-rige proza: het politieke stelsel van Marokko deugt niet, maar evenmin de samenleving van immigratie, de werkgevers, de politiek partijen, het minderhedenbeleid, de stichtingen voor hulpverlening aan buitenlanders en de

individuele buitenlanders die hierbinnen sociaal omhoog zijn gekomen. Deze aanklacht dient ertoe de juistheid van de 'militanten' van zelforganisaties meer reliëf te geven. Een van de weinige organisaties die er klaarblijke-lijk nog mee door kunnen, is het Rotterdamse comité *Pro Gastarbeiders*, alias Nelly Soe-tens, die namens deze 'Nederlands-buiten-landse zelforganisatie' (een contradictio in terminis, lijkt me) een inleiding tot het boekje mag schrijven, waar inderdaad blijkt hoezeer zij zich de retoriek der zelforganisaties heeft eigen gemaakt.

Tenslotte een paar schoolmeesterachtige opmerkingen over de vormgeving. Uitgeverij *Futile* doet haar naam eer aan. Is daar werke-lijk geen redacteur aanwezig die de vele spel-fouten (vooral 'd's' en 't's') kan verbeteren, is er geen corrector die dubbele zinnen verwij-dert, niemand die ervoor zorgt dat de talrijke auteurverwijzingen worden gevolgd door een literatuurlijstje? De op vele plaatsen toch schrandere en onthullende tekstgedeelten van Hassan Bel Ghazi verdienen betere verzor-ging.

Frank Bovenkerk

Cri Kars, Internationaal vergelijkend sociaal beleidsonderzoek. Een methodologisch kader (dissertatie) RU Leiden, 1982, 274 p. lit. opg. reg.

In de dissertatie van Kars staat de vraag cen-traal in hoeverre ervaringen uit het sociaal be-leidsonderzoek en het internationale vergelij-kende onderzoek met elkaar te verbinden zijn tot één onderzoeksmodel (p. 14). Dit onder-zoeksmodel wordt vooral op zijn mogelijkhe-den bekeken op een terrein waar de schrijfster zelf werkzaam is geweest. Van 1975-1979 was ze consultant en coördinator van verschillen-de internationaal vergelijkende onder-zoeksprojecten op het gebied van vruchtbaar-beid en anticonceptie bij de World Health Or-ganisation in Genève. Het is zeer verheugend dat iemand – na een aantal jaren in een in-ternationale organisatie gewerkt te hebben – de

tijd en de rust vindt om deze ervaringen van binnenuit te beschrijven. Verder is het belangrijk dat ook de evaluatie van internationaal vergelijkende onderzoeksprojecten eens ter hand wordt genomen; er valt ontzettend veel van te leren, maar de internationale organisaties stellen over het algemeen dit soort evaluatie-onderzoek niet erg op prijs.

Om de lezer enig inzicht te geven in het internationale kader, worden de eerste twee hoofdstukken van het boek besteed aan de organisatie van de WHO en de context van het onderzoeksprogramma. In hoofdstuk 3 wordt een goed literatuuroverzicht gegeven van de voornaamste elementen en problemen in internationaal vergelijkend onderzoek, dat in hoofdstuk 4 wordt aangevuld met de belangrijkste organisatorische aspecten. Met name in dit hoofdstuk vindt men gedetailleerde informatie over de praktische kans van internationaal onderzoek. In hoofdstuk 5 wordt het model van het sociaal beleidsonderzoek kort besproken, waarna in het volgende hoofdstuk 6 geprobeerd wordt om een internationale versie te formuleren. Hierin worden 4 fasen onderscheiden: 1. supra-nationaal vergelijkend onderzoek, 2. specifiek lokaal beleidsonderzoek, ontwerpen en implementeren, 3. specifieke lokale evaluatie van beleid en 4. supranationaal vergelijkende evaluatie (zie p. 155).

Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op de assumpties van het sociaal beleidsonderzoek als specifiek methodologisch kader. Veel interessanter zijn de drie WHO-case-studies die Kars beschrijft – waarbij ze zelf was betrokken – om het gepresenteerde onderzoeksmodel door te lichten. Het gaat om een cross-culturele studie van patronen en percepties van menstruatie (case A), een onderzoek op het gebied van geboortenregeling (case B) en een onderzoek naar de preferenties van anticonceptiva (case C). De cases worden systematisch en kritisch besproken. Daarna komt het geformuleerde onderzoeksmodel in hoofdstuk 8 weer terug, waarbij in de besproken cases naar specifieke ondersteuning voor het internationale model wordt gezocht, en waarmee beoogd wordt een handleiding voor

internationaal vergelijkend sociaal beleidsonderzoek te geven. Schematisch wordt dit alles nog eens op p. 237-245 samengevat, zodat daardoor een uitgebreidere checklist ontstaat.

De auteur is er naar mijn mening goed in geslaagd het complexe karakter van vergelijkend onderzoek in een internationale context over te brengen en daar een systematisch handelingspatroon uit te destilleren. Toch blijven na lezing nog wel enkele vragen onbeantwoord. Zo is het bijvoorbeeld niet helemaal duidelijk of men bij de WHO onderzoeken wel kan spreken van sociaal beleidsonderzoek. Juist in de drie besproken cases blijkt hoe zwak de band was met het lokale, laat staan het internationale beleid (als er al zoiets bestaat). Bij case A blijken door de lange duur van het project de oorspronkelijk belanghebbenden niet meer zo geïnteresseerd te zijn (p. 173). Case B was in hoofdzaak een biomedische studie, waarin sociaal-wetenschappelijke gezichtspunten geleidelijk aan zijn geaccepteerd, zodat men in de toekomst betere studies kan opzetten. Bij case C blijkt het tenslotte onduidelijk te zijn of de betrokken landen zelf beleidsconclusies hebben getrokken (p. 200). Dit wordt in de samenvatting ook wel toegegeven: 'de WHO-studies (werden) niet uitgevoerd. . . om een bijdrage te leveren aan lokale beleidsontwikkeling maar om te helpen met de formulering van een globale ontwikkeling van nieuwe methoden van geboortenregeling, zodat zij alleen bruikbaar zijn bij het bestuderen van de eerste fase van het ontwikkelde model' (p. 247). En daarmee komen de drie andere fasen van het internationale model dan enigszins in de lucht te hangen en kan het diffusieproces van onderzoeksresultaten naar 'het veld' of 'het beleid' niet verder worden besproken.

Een hiermee samenhangend punt dat enigszins is onderbelicht, is de politieke component in internationale studies. Op lokaal niveau is dit natuurlijk een belangrijke factor bij de diffusie van onderzoeksresultaten en implementatie van beleid (die om bovenvermelde reden niet werd onderzocht). Maar ook op het internationale niveau is de politieke

context van belang. Hiervan is afhankelijk of er überhaupt onderzocht kan (mag) worden, iets waar vooral de grotere internationale organisatie (zoals UNESCO, UNIDO en ook de WHO) direct mee te maken hebben. Op enkele plaatsen verwijst Kars naar dergelijke mechanismen, zoals de problemen bij een politieke benoeming van onderzoekers (p. 206) en het feit dat een vergelijkend eindrapport van case B om politieke redenen nog steeds niet is gepubliceerd (p. 186). Vindt men hier niet een duidelijk dilemma in het (internationale) sociaal beleidsonderzoek? Want hier ontstaan grote politieke moeilijkheden, wanneer een internationale organisatie zich bemoeit met het lokale beleid. Een grote mate van identificatie met het lokale beleid preconditioneert de diffusie van onderzoeksresultaten ongetwijfeld positief. Daartegenover staat dat de onderzoeker (en het onderzoek) ook grote kans heeft om een speelbal van diezelfde politieke context te worden en er van vergelijkend onderzoek niet veel meer overblijft.

Om deze reden zou ik nogal terughoudend zijn om het internationale onderzoek in een sociaal beleidsonderzoekskader te plaatsen.

Ook zonder dat men het echter met de uiteindelijke keuze van Kars eens zal zijn, is haar dissertatie de moeite waard. Juist omdat de schrijfster goed geïnformeerd is en niet terughoudend is met het geven van informatie stelt ze de lezer in staat om tot een eigen oordeel te komen.

Jules Peschar

Bibliografie Nederlandse Sociologie 1980. Samengesteld door de Afdeling Bibliotheek en Documentatie van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1982, 191 p. registers, prijs: f 38

Sinds een aantal jaren verzorgt de bovengenoemde afdeling, — in samenwerking met andere sociaal-wetenschappelijke bibliotheken — een bibliografie van de Nederlandse sociologie. Hierin zijn jaarlijks zowel sociologische publikaties in de Nederlandse taal opgenomen, in binnen of buitenland verschenen, als publikaties die betrekking hebben op de Nederlandse samenleving of sociologie Kortom, een zeer ruime definitie, die dan ook resulteert in een omvangrijk naslagwerk, gemakkelijk toegankelijk gemaakt via een vijftal registers. Ongetwijfeld is de grote hoeveelheid werk er (mede) een oorzaak van dat na een onderbreking van vier jaar recent de bibliografie van 1980 is verschenen, waarin ca. 2 300 titels zijn opgenomen. In totaal zijn nu bibliografieën verschenen over de periode 1939-1952, 1968-1975. Het ligt in de bedoeling om vanaf 1980 zowel terug in de tijd als verder te werken, waartoe de jaren 1976 en 1981 reeds in voorbereiding zijn. Het valt te hopen dat de achterstand snel kan worden weggewerkt en dat er zodanige structurele garanties komen zodat deze unieke bron van informatie (weer) jaarlijks kan verschijnen.

Jules Peschar

